

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: H.C. Bezemer/Theologische Universiteit Apeldoorn

‘David zegt van Hem’

Een onderzoek naar de functie van Psalm 16 in Handelingen 2.

Docent: Dr. M.C. Mulder

Student: H.C. Bezemer

Studentnummer: 947

Inleverdatum: 31 oktober 2018

Inhoud

1.	Inleiding	5
1.1.	Onderwerp	5
1.2.	Stand van het onderzoek.....	5
1.3.	Afbakening, probleemstelling en methode.....	11
1.4.	Relevantie.....	14
2.	Inleiding Handelingen.....	15
2.1.	Lukas-Handelingen als literaire en theologische eenheid.....	15
2.2.	Het doel van Handelingen	17
2.3.	De structuur van Handelingen.....	19
2.4.	De redevoeringen	21
2.5.	Citaten in Handelingen	24
2.6.	Samenvatting en conclusie.....	26
3.	Inhoud en structuur Handelingen 2	28
3.1.	Thematiek en structuur	28
3.2.	Schriftgegevens in Handelingen 2	31
3.3.	Samenvatting en conclusie.....	32
4.	Psalm 16 in de Masoretische Tekst	34
4.1.	Auteurschap en datering.....	34
4.2.	Genre.....	36
4.3.	Plaats in het Psalter	37
4.4.	Structuur.....	40
4.5.	Beknopte exegese	41
4.6.	Evaluatie	47
4.7.	Conclusie	51
5.	Psalm 16 in de Septuaginta	53
5.1.	Tekstvergelijking.....	53
5.2.	Evaluatie	57

5.3. Conclusie	59
6. Psalm 16 in de intertestamentaire literatuur en het Nieuwe Testament.....	61
6.1. Qumran.....	61
6.2. Targum.....	61
6.3. Apocriefen en pseudepigrafen	62
6.4. Rabbijns gebruik	63
6.5. Nieuwe Testament	66
6.6. Evaluatie	69
7. Psalm 16 in Handelingen 2	71
7.1. De inleiding van het citaat.....	71
7.2. Tekst en tekstverbindingen van het citaat	74
7.3. Argumentatielijn van Petrus.....	78
7.4. Hermeneutiek.....	83
7.5. Conclusie	88
8. Conclusie	90
8.1. Samenvattend overzicht.....	90
8.2. Beantwoording hoofdvraag.....	92
8.3. Relevantie	93
Samenvatting.....	95
Afkortingen.....	97
Literatuur.....	99

1. Inleiding

Twee ontgoochelde wandelaars die op weg zijn van Jeruzalem naar Emmaüs krijgen een stevige berisping van een voor hen onbekende andere Wandelaar: 'O onverstandigen en tragen van hart, dat gij niet gelooft alles wat de profeten gesproken hebben!' (Luk. 24,25). Veel lezers van het Oude en Nieuwe Testament uit vroeger en later tijd kunnen zich wel verplaatsen in de 'traagheid van hart' van deze 'Emmaüsgangers'. Want zelfs voor wie redelijk bekend is met de Schriften van het Nieuwe Testament is het niet altijd eenvoudig om in het Oude Testament te zien 'wat op Hem betrekking heeft' (Luk. 24,27). Bij het lezen van het Nieuwe Testament kan de manier waarop een beroep gedaan wordt op het Oude Testament soms de wenkbrauwen doen fronsen. Het lijkt soms wel alsof de schrijvers van het Nieuwe Testament erg vrij met het Oude Testament omgaan. Alsof ze teksten op de klank af citeren en allegoriseren. Wat gebeurt er dan? Wordt het Oude Testament wel recht gedaan? En is dat een voorbeeld voor ons tot navolging?

1.1. Onderwerp

Het gaat in deze vragen om het gebruik van het Oude Testament in het Nieuwe. Dit onderwerp kan al geruime tijd op veel belangstelling rekenen vanuit de vakgebieden van Oude en Nieuwe Testament. Daarbij gaat veel aandacht uit naar 'Mattheüs' en 'Paulus'. Andere Bijbelboeken en auteurs komen de laatste jaren ook meer onder de aandacht.¹ Het tweeluik Lukas-Handelingen biedt voor deze tak van onderzoek een unieke inkijk in de materie. Niet alleen geeft het Evangelie weer hoe Jezus (en de auteur van het evangelie) omging met het Oude Testament, ook is in het vervolgdeel Handelingen te zien hoe onder de vroegste volgelingen van Jezus na de hemelvaart de Schriften gebruikt worden.

Het onderwerp van dit onderzoek is een belangrijk moment uit dit tweeluik van Lukas, namelijk *het gebruik van Psalm 16 op de Pinksterdag in Handelingen 2*. Psalm 16 vers 8-11 (behalve de laatste regel van vers 11) wordt geciteerd in vers 25-28 en 31 van Handelingen 2 in verband met de opstanding van Jezus. Daarbij kunnen vragen gesteld worden naar de manier waarop Petrus (naar de beschrijving van Lukas) dit citaat inzet. Welk doel wordt daarmee beoogd? Op welke wijze wordt dat gedaan? En hoe is de relatie met oorspronkelijke betekenis van Psalm 16?

1.2. Stand van het onderzoek

De studie naar Psalm 16 in Handelingen 2 heeft zijn plaats binnen het onderzoek naar het gebruik van het Oude Testament in (Lukas-)Handelingen. Om het onderzoek naar Psalm 16 in Handelingen 2 te

---

¹ Zie voor een overzicht per boek: Beale, *Handbook*, 149-162.

kunnen plaatsen moet van deze ruimere kring eerst een globale schets worden gegeven, gevolgd door een preciezer overzicht van de stand van het onderzoek naar Handelingen 2.

Het Oude Testament in Lukas-Handelingen

Het belang van het Oude Testament in Lukas-Handelingen wordt reeds lange tijd onderkend.² Er zijn een aantal beknopte algemene schetsen van het Schriftgebruik in Lukas-Handelingen van Longenecker (1975, 1999²), Schneider (1980), Hanson (1983), Barrett (1988), Fitzmyer (1998) en Moyise (2001).³ Uitgebreide studies die de citaten behandelen zijn er van Steyn (1995) en Rusam (2003).⁴ Een meer beknopte studie die in het spoor van Hays ook de 'echo's' in Lukas-Handelingen wil traceren is van Litwak (2005).⁵

De meer specifieke aandacht voor de rol van het Oude Testament richt zich veelal op de christologie. De studies van Rese (1969), Bock (1987), Strauss (1995) en Sargent (2014) bespreken de teksten die daarmee verband houden.⁶ Daarnaast is er ook aandacht voor rol van het Oude Testament ten opzichte van de ecclesiologie en missiologie in Handelingen door het werk van Dupont (1979; 1985), Pao (2000) en Meek (2008).⁷

In dit veld van onderzoek onderscheidt Darrell Bock hierin vier gebieden: de tekst(vorm) die Lukas gebruikt; de bronnen die Lukas gebruikt; het doel van Lukas' Schriftgebruik; de hermeneutiek van Lukas.⁸ Wat betreft de tekst van het Oude Testament die Lukas gebruikt is er door het werk van W.K.L. Clarke (1922) en Holtz (1968) een consensus ontstaan dat de Alexandrijnse tekst van de LXX (LXX^A) de basistekst van Lukas is.⁹

Meerdere onderzoekers menen dat Lukas zelf de bron is van de meeste teksten uit het Oude Testament in Lukas-Handelingen. Het gaat dan om een eigen bijdrage van Lukas die geen parallellen heeft in de rest van het Nieuwe Testament. Biedt de LXX Lukas de (enige) mogelijkheid om de teksten te gebruiken zoals hij dat doet? Zijn de wijzigingen van Lukas in de tekst redactioneel of theologisch geladen? Over deze vragen is nog geen consensus. In eerder werk werd de rol van de LXX en de bijdrage van Lukas zelf groot geacht, maar recenter werk nuanceert dat beeld. Dit moet echter van geval tot geval gezien worden.

---

² Zie de uitvoerige schets van Bovon, *Luke*, 87-121.525-531. Cf. Steyn, *Quotations*, 1-21.

³ Longenecker, *Biblical*, 63-87; Schneider, *Apostelgeschichte* 1:232-238; Hanson, *Living*, 78-89; Barrett, 'Luke/Acts', 231-244; Fitzmyer, 'Use', 295-313; Moyise, *Old*, 45-62.

⁴ Steyn, *Quotations*; Rusam, *Lukas*.

⁵ Litwak, *Echoes*. Cf. Hays, *Echoes*.

⁶ Rese, *Motive*; Bock, *Proclamation*; Strauss, *Davidic*; Sargent, *David*.

⁷ Dupont, *Salvation*; Dupont, 'People', 321-335; Pao, *Acts*; Meek; *Gentile*.

⁸ Bock, *Proclamation*, 13-53.

⁹ Clarke, 'Use'; Holtz, *Zitate*.

Het doel van het Schriftgebruik door Lukas en de hermeneutiek die daarachter ligt hangen nauw met elkaar samen. Daarin zijn ruwweg twee hoofdstromingen aan te wijzen. Sommigen stellen dat Lukas zijn perceptie van de gebeurtenissen rondom Jezus weergeeft in de taal van de Schrift (Rese, 1969; Soards, 1994).¹⁰ Lukas beroept zich niet op een directe lijn van belofte naar vervulling. Een belangrijke tweede stroming stelt dat Lukas de Schriften gebruikt als middel om uit te leggen hoe het plan van God werkt (Cadbury, 1927; Schubert, 1953; Bock, 1987, Sargent, 2014).¹¹ Lukas beroept zich op de profetie van de Schrift en de historische patronen (typologisch-profetisch). Het gebruik van de Schriften is reflectief: de gebeurtenissen zorgen voor het bewustzijn dat er sprake is van vervulling. Deze laatste benadering typeert het Schriftgebruik van Lukas als 'proof from prophecy'.¹²

Psalm 16 in Handelingen 2

Specifieke studies naar 'Psalm 16 in Handelingen 2' betreffen vooral artikelen, passages in monografieën. Diverse commentaren geven naast het vers-voor-verscommentaar geen afzonderlijke aandacht aan deze kwestie. De commentaren op de Psalmen geven vaak een bescheiden verwijzing naar het gebruik van de Psalm in Handelingen 2 en 13, soms met de waarschuwing om vooral de Psalm voor zichzelf te laten spreken.¹³ Wat betreft het zelfstandige onderzoek naar Psalm 16 in de context van het Oude Testament moet de grondige studie van Kathrin Liess (2004) genoemd worden.¹⁴ Zij geeft van de psalm een literairkritische, traditiehistorische, godsdiensthistorische en redactiehistorische analyse. Verder geeft ze nog een korte indruk van de receptiegeschiedenis van Psalm 16 in de LXX en het Nieuwe Testament.

Het onderzoek naar Psalm 16 in Handelingen 2 heeft een aantal brandpunten. Allereerst is er verschil van inzicht over de exegese van Psalm 16 (MT) met betrekking tot de opstanding. Gaat de Psalm over redding van een ontijdige dood of reikt deze redding over de grens van de dood heen? De meeste uitleggers gaan uit van de eerste zienswijze. Dat hangt meestal (impliciet of expliciet) samen met godsdiensthistorische opvattingen omtrent de ontwikkeling van het opstandingsgeloof in de joodse godsdienst. Andere exegeten menen dat Psalm 16 wel een vorm van opstandingsgeloof in zich draagt of aanzetten daartoe kan bevatten.

Een tweede brandpunt is de vraag wat de bijdrage van de LXX-versie van Psalm 16 is voor de interpretatie die in Handelingen 2 zichtbaar wordt. Heeft de vertaling van de LXX motieven of

---

¹⁰ O.a. Rese, *Motive*; Soards, *Speeches*.

¹¹ Cadbury, *Making*; Schubert, 'Structure', 173-177; Bock, *Proclamation*; Sargent, *David*.

¹² Cf. Bock, 'Old', 825-826.

¹³ Zie e.g. Goldingay, *Psalms*, 1:234.

¹⁴ Liess, *Weg*.

gedachten aan de oorspronkelijke psalm toegevoegd? Er zijn onderzoekers die dit bevestigen. Anderen merken deze verschillen ook op, maar stellen dat dit niet beslissend is voor het argument in Handelingen 2.

Deze twee lijnen komen samen in de vraag naar de argumentatie in Handelingen 2 en de achterliggende hermeneutiek. Gregory Trull onderscheidt onder uitleggers vanaf circa 1900 zeven accenten in opvattingen over Psalm 16 in Handelingen 2: 1) hermeneutische fout; 2) joodse hermeneutiek; 3) *sensus plenior*; 4) canonieke benadering; 5) typologie; 6) enkele boodschap; 7) directe profetie.¹⁵ Deze opvattingen sluiten elkaar niet noodzakelijkerwijs uit, en de vertegenwoordigers laten zich uiteraard niet opsluiten in één opvatting.

Hermeneutische fout

De eerste opvatting (o.a. Driver 1910, Haenchen 1968, Boers, 1969)¹⁶ ziet Psalm 16 als een gebed om een voortijdige dood te ontlopen. De psalmist sprak niet over een opstanding uit de dood. De vertaling van de LXX is de *crux* die ervoor zorgt dat Psalm 16 christologisch geduid kan worden. Petrus' argument steunt op deze vertaalfouten van de LXX. De ontwikkeling van het concept 'leven na de dood' in de intertestamentaire periode schiep hiervoor het klimaat.

Joodse hermeneutiek

Een tweede opvatting ziet vroeg-joodse uitlegtechnieken als de sleutel tot het verstaan van Psalm 16 als bewijs voor de opstanding (o.a. Doeve, 1954; Longenecker, 1999; Juel, 1981)¹⁷. Ook zij gaan er vanuit dat de psalm gaat over de bewaring van het leven van de psalmist ('redding van de dood'). Door een hermeneutisch proces waarin de eigentijdse exegetische methoden gebruikt werden, kon de psalm gelezen worden als betrekking hebbend op de Messias en Zijn opstanding. Dit wordt als *midrash* of *peshet* getypeerd.¹⁸ De bedoeling van deze exegetische methoden is de actualisatie van het Oude Testament. De *peshet*-interpretatie kenmerkt zich door een meer eschatologische gerichtheid. Psalm 16 wordt via de *midrash*-techniek *gezerah shewa* gekoppeld aan Psalm 110 door de verbale link 'rechterhand'. Vervolgens past Petrus dit toe op Jezus door in *peshet*-stijl te stellen dat David 'van Hem' spreekt.¹⁹ Deze stelling berust op de vooronderstelling dat Jezus de Messias is.

In de verband moeten ook de bijdragen van Doble (2004) en Moessner (1998, 2016) genoemd worden.²⁰ Zij richten zich weliswaar niet op Joodse hermeneutiek als zodanig om een verklaring voor

---

¹⁵ Trull, 'Views', 198-214. Zijn overzicht is hieronder samengevat, aangescherpt en aangevuld.

¹⁶ Driver, 'Method', 33-37; Haenchen, *Apostelgeschichte*, 144-146; Boers, 'Psalm 16', 105-110.

¹⁷ Doeve, *Jewish*, 168-176; Longenecker, *Biblical*, 79-87; Juel, 'Social', 543-556.

¹⁸ Zie voor een voorzichtige afbakening van deze begrippen: Longenecker, *Biblical*, 14-35.

¹⁹ Longenecker, *Biblical*, 81.

²⁰ Doble, 'Psalms', 90-97; Moessner, 'Two', 213-232; Moessner, *Luke*, 272-287.

het gebruik van Psalm 16 in Handelingen 2 te vinden, maar raken daar door het traceren van intertekstuele verbanden methodisch wel aan. Doble wijst als enige op de gezamenlijke bijdrage van de expliciete en impliciete Schriftgegevens.

Sensus plenior

De derde opvatting beroept zich op de *sensus plenior* als verklaring voor de uitleg van Psalm 16 door Petrus (o.a. Curtis, 1904; Hagner, 1976; Craigie, 1989; Moo, 1986).²¹ Met *sensus plenior* wordt bedoeld dat naast de letterlijke betekenis van de tekst die door de menselijke auteur bedoeld is, ook een diepere en vollere betekenis te vinden is die de Goddelijke auteur bedoeld heeft.²² Deze *sensus plenior* kan ontdekt worden in het licht van (het verstaan van) de verdere openbaring. Psalm 16 verwijst historisch naar Davids vertrouwen dat God hem zou redden 'van de dood'. De meerdere betekenis van de woorden stijgt uit boven de historische situatie. In het licht van Gods verlossend handelen in Christus kunnen de auteurs van het Nieuwe Testament de woorden van Psalm 16 (die geen voorspellende bedoeling hebben) 'devotional' toepassen op Jezus de Messias. Dit argument heeft slechts waarde voor hen die reeds geloven.²³ De basis voor deze interpretatie ligt in de inspiratie van de nieuwtestamentische auteurs.²⁴

Canonieke benadering

De canonieke benadering (o.a. Waltke 1981; Peels, 2009)²⁵ brengt nadrukkelijker dan de vorige benadering de ontwikkeling van de canon naar voren. Met dat de grenzen van de canon zich uitbreiden wordt de bedoeling van de tekst dieper en helderder.²⁶ Waltke onderscheidt vier lagen: 1) de dichtelijke context; 2) de context van de (eerste) tempel; 3) de context van de canon van het Oude Testament; 4) de context van het Nieuwe Testament. In de eerste context spreekt David het vertrouwen uit dat zijn lichaam geen 'verderving' zal zien. In de context van de tempel wordt deze hoop overgezet op de Davidische geslachtslijn. Wanneer blijkt dat van een immanente vervulling geen sprake is (na de ballingschap), krijgt deze hoop een eschatologisch karakter. In de context van het Nieuwe Testament verklaart Petrus in het licht van de gebeurtenissen rondom de persoon van Jezus dat deze messiaans-eschatologische hoop is vervuld. Peels stelt op vergelijkbare manier een lezing de verschillende canonieke perspectieven voor, maar benadrukt meer de eigenheid van elke fase.²⁷

---

²¹ Curtiss, 'Interpretation', 112-116; Hagner, 'Old', 92-99; Craigie, *Psalms I*, 158; Moo, 'Problem', 210-211.

²² Zie voor dit begrip m.n. Moo, 'Problem', 201-210.

²³ Hagner, 'Old', 92-103.

²⁴ Moo, 'Problem', 193.210-211.

²⁵ Waltke, 'Canonical', 3-18; Peels, 'Lectio', 252-256.

²⁶ Waltke, 'Canonical', 7.

²⁷ Peels, 'Lectio', 255-256.

Typologie

De vijfde opvatting ziet *typologie* als de belangrijkste verklaring voor het gebruik van Psalm 16 in Handelingen 2 (o.a. Briggs, 1906; Goppelt, 1939; Bock, 1987, 2007; Herrick, 2000)²⁸. Een *type* is een 'Bijbelse gebeurtenis, persoon of institutie, dat dient als een voorbeeld of patroon voor andere gebeurtenissen, personen of instituties'.²⁹ Een type heeft zodoende een historische en een toekomstige functie. Een typologische lezing van Psalm 16 ziet in de psalm een ideale mens die een gelukkig lot op aarde heeft door de gemeenschap met God (ook na dit leven). De volmaakte vervulling en invulling hiervan is te vinden in Jezus de Messias.³⁰ Bock gaat er vanuit dat Psalm 16 een gebed om bewaring van het leven is. De psalm herbergt een spanning met betrekking tot de toekomst. Alleen retrospectief en met de opstanding van Jezus als gegeven kan er een typologisch-profetisch patroon in de psalm ontdekt worden dat in Jezus' opstanding vervuld wordt.³¹

Enkele boodschap

Een zesde opvatting ziet zowel in Psalm 16 als het gebruik daarvan in Handelingen 2 een *enkele boodschap* die niet veranderd wordt (o.a. E.E. Johnson, 1990; Kaiser, 1980, 2008; Harriman, 2017)³². In Psalm 16 is de opstanding onderdeel van het Davidisch verbond. David verwachtte de vervulling daarvan in de toekomstige 'Heilige'. Niet zozeer David als persoon als wel David als drager van de belofte is de referent van de belofte. Voor de persoon van David geldt de belofte beperkt, voor Jezus onbeperkt. Het verschil met de typologische benadering is dat hier geen sprake is van een (latent) patroon dat 'escaleert' maar van een belofte die al in Psalm 16 (min of meer expliciet) aanwezig is en door David onderkend werd. De bijdrage van Harriman kan ook onder deze categorie worden geschaard. Hij typeert de exegese van Petrus als *prosopologisch*: David spreekt in de persoon van de Messias.³³

Directe profetie

De laatste opvatting ziet een gedeelte van Psalm 16 als *directe profetie* (o.a. Lenski, 1934; Bierberg, 1948; Trull, 2004; McKinley, 2012).³⁴ Het merendeel van Psalm 16 heeft betrekking op David en niet

---

²⁸ Briggs, *Psalms*, 1:117-127. Goppelt, *Typos*, 146-147; Bock, *Proclamation*, 169-181; Bock, *Acts*, 123-130; Herrick, 'Use'.

²⁹ Baker, *Testaments*, 55.

³⁰ Briggs, *Psalms* I, 117-127.

³¹ Bock, *Proclamation*, 173-174.180-181.

³² Kaiser, 'Promise', 219-229; Kaiser, 'Single', 73-81; E.E. Johnson, *Expository*, 181-183; Harriman, 'David', 239-257.

³³ Harriman, 'David', 251.

³⁴ Lenski, *Acts*, 85-93; Bierberg, *Conserva*, 182-195; Trull, 'Interpretation', 448; McKinley, 'Psalms', 210-214.

op Jezus. David spreekt in de psalm over zijn persoonlijke verhouding met JHWH, maar ziet in een extatisch moment met profetische helderheid de Messias die uit hem zou voortkomen. Daarom is in ieder geval in vers 10b (Lenski) en mogelijk in vers 10-11 (Bierberg) sprake van een directe en letterlijke profetie over de Messias.

Evaluatie

Vanuit dit palet aan opvattingen komen een aantal aandachtspunten naar voren. Allereerst is het van belang om Psalm 16 zelf aan het woord te laten om tot een eerlijke vergelijking te kunnen komen. Verder is de aandacht voor de ontwikkeling van theologische concepten en de geleidelijke uitbreiding van de canon te waarderen (opvatting 3 en 4). Opvatting 5 (en in zekere zin ook 6 en 7) wijst op de mogelijkheid dat Psalm 16 een spanning herbergt die uitziet naar meer. Ook de suggestie dat een bepaalde vorm van joodse exegese een rol speelt, moet onderzocht worden (opvatting 2).

Er zijn echter ook een aantal inhoudelijke vragen die gesteld moeten worden bij deze opvattingen. Het is de vraag of de kloof tussen Psalm 16 MT en LXX zo groot is als veelal verondersteld wordt. Is bij het vertalen van de Hebreeuwse tekst naar de LXX de inhoud van Psalm 16 bewerkt? En getuigen de verschillen tussen MT en LXX van een andere lezing van de Psalm?

De belangrijkste vraag die gesteld moet worden is wat vanuit de verschillende voorstellen de bewijskracht is van het argument van Petrus. Wanneer de kloof tussen de oorspronkelijke betekenis van Psalm 16 en de betekenis die Petrus daaruit afleidt groot is, welk gewicht legt dat in de schaal? Van het publiek op de Pinksterdag mag aangenomen worden dat ze nog niet in Jezus als 'Heere en Christus' geloofden (cf. Hand. 2,38). Wanneer echter Petrus zich slechts kan beroepen op de LXX en niet op de MT (opvatting 1), of het argument alleen 'werkt' met de vooronderstelling dat Jezus de Messias is (opvatting 2, 3 en 5), komt de bewijskracht van het citaat in het gedrang. Het is daarom van belang om te bezien wat het citaat wil 'bewijzen' en hoe de argumentatie er structureel en inhoudelijk uitziet.

1.3. Afbakening, probleemstelling en methode

Uit de bovenstaande weergave van de stand van het onderzoek blijkt dat er vanuit verschillende invalshoeken studie gemaakt is naar dit onderwerp, maar dat er op onderdelen nog winst te behalen valt. Een deel van het onderzoek is algemeen en beknopt van aard en blijft staan bij aanzetten. Ook zijn er nogal wat auteurs die een zeer korte typering van Psalm 16 geven en zich vervolgens richten op de LXX en/of het Nieuwe Testament. De vraag is dan of de psalm wel voldoende meegewogen wordt in de volgende stappen. De route die Waltke en Peels wijzen om de groei van de canon en de voortgang van de heilshistorie mee te wegen, moet methodisch verwerkt worden.

Ook wat betreft de LXX is er winst te behalen. Vormt de LXX een onmisbare stapsteen om Psalm 16 in Handelingen 2 uit te kunnen leggen? Is er sprake van inhoudelijke ontwikkeling van de MT naar de LXX? De antwoorden op deze vragen hebben hun weerslag op de lezing en waardering van het argument van Petrus in Handelingen 2. Tegelijk lijkt een analyse van Handelingen 2 waarin alleen Psalm 16 onderzocht wordt, gezien de hoge dichtheid van Schriftgegevens in Handelingen 2, nauwelijks mogelijk. Is het mogelijk dat intertekstuele verbanden tussen de Schriftgegevens bijdragen aan de opbouw en inhoud van de argumentatie in Handelingen 2?

Het doel van dit onderzoek is om in kaart te brengen *op welke wijze* Petrus (naar de beschrijving van Lukas) Psalm 16 gebruikt in zijn betoog in Handelingen 2. Daarmee is de vraag naar de achterliggende exegese en hermeneutiek gesteld. Dat vraagt naast een analyse van Handelingen 2 ook om een analyse van Psalm 16 in de relevante tekstgestalten en de receptie daarvan tot de tijd van het Nieuwe Testament (voor zover die ons bekend is). Dit geheel speelt zich af in de ruimte en tegen de achtergrond van de canon. Psalm 16 is een stem in het boek van de Psalmen die wordt ingebracht bij een hoogtepunt in Lukas-Handelingen. Daarom vraagt de hoofdvraag naar 'functie': *Wat is de functie van Psalm 16 in Handelingen 2?*

Buiten het kader van dit onderzoek valt de receptiegeschiedenis van Psalm 16 (en Handelingen 2) ná het Nieuwe Testament. Alleen van die gegevens wordt gebruik gemaakt die mogelijk licht werpen op Psalm 16 in Handelingen 2. Ook de verdere vragen rondom de hermeneutiek van de kerk in de apostolische tijd en of die normatief is voor de post-apostolische kerk moeten hier blijven rusten.³⁵ Dit onderzoek beperkt zich tot dit ene citaat op deze ene plaats en de relevante contexten.

Methodisch is het van belang om vast te stellen dat het vertrekpunt in het Nieuwe Testament ligt, maar dat ook het Oude Testament voor zichzelf mag spreken. Globaal wordt aangesloten bij de methode die Beale voorstelt in zijn *Handbook on the New Testament Use of the Old Testament*.³⁶ Het startpunt ligt in een analyse van de brede context van het citaat. Daarom is eerst een schets van de (relevante) canoniek en theologie van Lukas-Handelingen op zijn plaats. Vervolgens moet een analyse van Handelingen 2 de directe context van het citaat markeren. Vanaf dat punt moet Psalm 16 eerst vanuit de Masoretische Tekst binnen de canon van het Oude Testament beluisterd worden. Omdat de tekst in Handelingen 2 overeenkomt met de Septuaginta is een vergelijking tussen deze tekstgestalten ook nodig. Daarin worden de verschillen gemarkeerd en gewogen. Na dit deel van het onderzoek komt Handelingen 2 weer aan bod. De argumentatie van Petrus en de plaats van Psalm 16 daarin moet

---

³⁵ Zie voor een inleiding op deze vragen: Lunde, 'Introduction', 7-41.

³⁶ Beale, *Handbook*, 42-43.

geanalyseerd en geëvalueerd worden tegen de achtergrond van de conclusies uit de voorgaande onderdelen. Op deze manier kan de achterliggende hermeneutiek en bedoeling in beeld komen. In het samenvattende slothoofdstuk wordt een formeel antwoord gegeven op de hoofdvraag, namelijk wat de *functie* is van dit citaat in Handelingen 2.

Uitgewerkt in een hoofdvraag met deelvragen ziet dat er als volgt uit:

Wat is de functie van Psalm 16 in Handelingen 2?

1. *Welke plaats heeft Handelingen 2 in Lukas-Handelingen?* (Hoofdstuk 2)
2. *Welke plaats heeft het citaat van Psalm 16 in Handelingen 2?* (Hoofdstuk 3)
3. *Welke betekenis heeft Psalm 16 MT in de oudtestamentische context?* (Hoofdstuk 4)
4. *Hoe verhoudt Psalm 16 zich in de LXX tot de MT?* (Hoofdstuk 5)
5. *Hoe functioneert Psalm 16 in Handelingen 2?* (Hoofdstuk 7)

Na hoofdstuk 5 volgt een beknopte schets van de receptie van Psalm 16 in de intertestamentaire literatuur en het Nieuwe Testament om het beeld completer te maken. Verder is het inherent aan deze opbouw van het onderzoek dat de hoofdvraag vrijwel samenvalt met de laatste deelvraag. In hoofdstuk 8 wordt een samenvattend overzicht van het gehele onderzoek gegeven en een gericht en formeel antwoord gegeven op de hoofdvraag.

Terminologie

Van een drietal termen is het nuttig om die te definiëren: citaat, toespeling en intertekstualiteit.

Een *citaat* is de ‘reproductie van een genoegzaam aantal woorden waaruit kan blijken dat de auteur een andere tekst letterlijk wil weergeven’.³⁷ Een citaat kan met een formule worden ingeleid, maar dit is niet altijd het geval. Een *toespeling* (allusie) is het ‘indirect inroepen van een persoon, plaats of literair werk’ die daardoor de tekst als het ware binnenkomt.³⁸ Wanneer een mogelijke toespeling weinig woordelijk ‘volume’ heeft, of de intentionaliteit niet voldoende is vast te stellen, wordt er ook wel over een *echo* gesproken.

De term ‘intertekstualiteit’ drukt uit dat er een bepaalde (wederzijdse) relatie tussen twee of meer teksten kan zijn. Hoewel de filosofische (poststructuralistische) achtergrond van deze term terechte weerstand oproept bij sommige onderzoekers is de term bruikbaar wanneer zij alleen op de

---

³⁷ Ontleend aan Mulder, *Israël*, 58

³⁸ Porter, ‘Allusions’, 33.

tekstuele verbanden betrokken wordt.³⁹ Intertekstualiteit kan licht werpen op meervoudige verbanden die ontstaan wanneer een citaat of toespeling in een tekst wordt verwerkt.

Verder wordt in dit onderzoek over het ‘Oude Testament’ gesproken met het besef dat Lukas over ‘de Schriften’ spreekt. Omwille van de leesbaarheid wordt er steevast over Psalm 16 gesproken, ondanks dat de LXX deze psalm als Psalm 15 nummert. Bijbelcitaten zijn uit de Statenvertaling (Jongbloeditie) of ‘Nieuwe Vertaling’ van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951 geciteerd.

1.4. Relevantie

Het belang van dit onderzoek is gelegen op een aantal terreinen. De exegese van Psalm 16 en de receptie daarvan in Handelingen raakt aan de vakgebieden van het Oude en Nieuwe Testament. Specifiek voor het laatstgenoemde vakgebied draagt dit onderzoek bij aan het beeld van het Schriftgebruik in (Lukas-)Handelingen en het geheel van het Nieuwe Testament. Als zodanig raakt het thema ‘het Oude Testament in het Nieuwe’ aan een belangrijk thema van de wetenschappelijke theologiebeoefening. Hoe verhouden deze twee Testamenten zich tot elkaar? Voor de confessionele theologiebeoefening kan dit zelfs als fundamentele kernvraag aangemerkt worden, omdat de visie daarop doorwerkt in het geheel van wetenschapsbeoefening en kerkelijke praktijk.

Wie theologie beoefent en kerk wil zijn met de Bijbel als bron en norm, heeft bewust en onbewust steeds te maken met vragen van exegese en hermeneutiek. Wat staat er? Wat betekent dat (‘meaning’ en ‘significance’)? Dit onderzoek levert vanuit één kwestie uit één Bijbelboek een bescheiden bijdrage aan de reflectie op die vragen. Welke input dit oplevert voor de doordinking binnen andere vakgebieden zal in het laatste hoofdstuk kort aangeduid worden.

---

³⁹ Zie voor kritiek: Beale, *Handbook*, 39-40. Een positieve evaluatie is te vinden bij: Mulder, *Israël*, 56-58. Cf. Marshall, ‘Acts’, 526-527.

2. Inleiding Handelingen

In het kader van dit onderzoek kunnen we voorbijgaan aan de vragen rondom auteurschap en datering.⁴⁰ Gemakshalve houden we ons aan de naam die ons is overgeleverd en het meest waarschijnlijk is: Lukas. Van groter belang zijn de vragen naar de relatie tussen Handelingen en het Evangelie van Lukas, het doel van het boek en de plek van Handelingen 2 in het boek. Vervolgens vragen de redevoeringen en het voorkomen van citaten in het boek om een korte schets van de relevante gegevens. Op deze manier wordt een antwoord gezocht op de vraag: *Welke plaats heeft Handelingen 2 in Lukas-Handelingen?*

2.1. Lukas-Handelingen als literaire en theologische eenheid

Lukas en Handelingen zijn twee boeken die met elkaar samenhangen. De vraag is hoe deze samenhang gezien moet worden. Vormen Lukas en Handelingen in feite één boek 'Lukas-Handelingen' dat mogelijk vanwege de lengte van de papyrusrollen over twee rollen verdeeld moest worden? Deze opvatting is sinds de these van Cadbury in zwang gekomen.⁴¹ Of moet er gesproken worden over twee 'onafhankelijke maar onderling verbonden' werken?⁴² Dat is de conclusie van Mikael Parsons en Richard Pervo op grond van gesignaleerde verschillen tussen genre, narratief en theologische accenten. Inmiddels lijkt er een nieuwe consensus te ontstaan die zowel oog voor de eenheid van Lukas-Handelingen als de eigenheid van Lukas en Handelingen heeft.⁴³

Eigenheid

De eigenheid van de beide boeken komt uit in het verschillende genre, de relatieve narratieve zelfstandigheid en de eigen theologische accenten.

Het genre van beide boeken is verschillend. Het boek Lukas kan als 'evangelie' tot het genre 'biografie' gerekend worden. Handelingen kan getypeerd worden als specifieke vorm van 'historiografie' (*historia sacra*).⁴⁴ De afstand tussen deze twee genres is betrekkelijk. Allereerst omdat genres wel kenmerken hebben maar geen strikte lijst van eisen behelzen. Daarnaast is enerzijds in Lukas een historiografische interesse te vinden en anderzijds heeft Handelingen ook een biografische trek. In beide staat de *persoon* en het *werk* van Jezus centraal (Hand. 1,1-3).

---

⁴⁰ Zie voor deze vragen: Carson & Moo, *Introduction*, 290-296.

⁴¹ Cadbury, *Making*.

⁴² Parsons & Pervo, *Rethinking*, 126.

⁴³ Zie het overzicht bij Bock, *Theology*, 55-61.

⁴⁴ DeSilva, *Introduction*, 348-351. Cf. Carson & Moo, *Introduction*, 114-115.

De eigen verhaallijnen van Lukas en Handelingen hebben ook een zekere mate van zelfstandigheid. Lukas is op een vergelijkbare manier als de andere evangeliën als zelfstandig boek te lezen. Handelingen releveert aan de gebeurtenissen uit het evangelie (Hand. 1,1-12) en neemt dat als vertrekpunt voor het volgende deel. De narratief die zich in Handelingen ontvouwt, heeft een eigen opening en slot, maar kan niet los gezien worden van het boek Lukas. De narratieve zelfstandigheid van de beide boeken is daarom relatief.

In het verlengde van de relatieve zelfstandigheid van de verhaallijnen ligt het gegeven van de eigen theologische accenten. Het portret van Jezus wordt in Lukas meer geschilderd in de vertellende stof, terwijl dat in Handelingen meer door middel van titels gebeurt.⁴⁵ Het spreekt voor zich dat in Handelingen (het werk van) de Geest meer aandacht krijgt dan in Lukas. Ook wordt in Handelingen in geografisch opzicht de blik verruimt: vanuit Jeruzalem gaat het evangelie naar Rome. Echter, ook van deze eigen theologische accenten geldt dat hierin Lukas en Handelingen niet zonder elkaar kunnen.⁴⁶ Het beeld van Jezus in Handelingen gaat terug op het boek Lukas; het werk van de Geest is op bescheiden wijze al een thema in Lukas⁴⁷; de verspreiding van het evangelie ‘tot aan de einden der aarde’ wordt in Lukas al aangekondigd (Luk. 2,31.32; 24,47; cf. Hand. 1,9).

Eenheid

De belangrijkste gegevens die de onderlinge verbondenheid en eenheid van Lukas-Handelingen aantonen zijn te vinden in de gemeenschappelijke auteur en adres, literaire verbindingen tussen beide verhaallijnen, en de theologische en thematische eenheid.⁴⁸

Vrijwel niemand ontkent dat de beide boeken door één auteur geschreven zijn. De overeenkomst in stijl en de vergelijkbare prologen wijzen in die richting. Beide boeken zijn ook gericht aan dezelfde ‘Theofilus’.

Belangrijker dan het gedeelde auteurschap zijn de literaire verbanden tussen de beide boeken. In de proloog van Handelingen wordt expliciet het verband met het ‘eerste boek’ gelegd en dit tweede boek als vervolg daarvan gepresenteerd (Hand. 1,1). Deze proloog van Handelingen is ook op veelvoudige wijze verbonden aan het slot van Lukas.⁴⁹ Verder is er een globale parallel zichtbaar tussen de twee boeken. In de opening van beide boeken speelt de Geest een belangrijke rol; daarop volgen wonderen en prediking; er worden reizen genoemd; aan het eind speelt de rechtszaal een rol.⁵⁰

---

⁴⁵ Jervell, *Theology*, 26.

⁴⁶ Johnson, *Writings*, 220.

⁴⁷ Cf. Bock, *Theology*, 212-219.

⁴⁸ Cf. de schets van Litwak, *Echoes*, 35-47.

⁴⁹ Borgman, *Way*, 249-263.

⁵⁰ Carson & Moo, *Introduction*, 203. Zie verder Marshall, ‘Former’, 172-182; Tannehill, *Narrative*; Borgman, *Way*.

Er is ook een grote mate van theologische en thematische eenheid te zien. Patrick Spencer noemt vijf belangrijke thema's die beide boeken doortrekken: Jezus als de proclamerende en geproclameerde; de zending van de discipelen en apostelen; het belang van de Messias en het koninkrijk; discipelschap als passend antwoord op het evangelie; en redding die aan allen wordt aangeboden.⁵¹ Daarnaast is er nog te wijzen op de rol van de Geest, de kracht van het Woord en het plan van God dat uitgevoerd wordt in Jezus en de gemeente.⁵²

Verbondenheid

Uit deze korte schets blijkt voldoende dat Lukas en Handelingen een eigenheid hebben en tegelijkertijd niet los van elkaar gezien kunnen worden. Het gedeelde auteurschap is een eerste aanwijzing, maar beslissend zijn de directe narratieve en theologische verbanden. Ook de relatieve zelfstandigheid van de verhaallijnen en de eigen theologische accenten wijzen naar de wederzijdse verbondenheid en afhankelijkheid van de beide boeken. Het betreft twee delen van een groter geheel.

Het is dus van belang om Handelingen 2 te bezien in deze dubbele context. Het hoofdstuk heeft zowel een eigen plaats en functie in Handelingen als in het tweede deel van het werk 'Lukas-Handelingen'.

2.2. Het doel van Handelingen

Handelingen is net als het Evangelie van Lukas geadresseerd aan Theofilus (Hand. 1,1). Het beoogde publiek is echter groter dan alleen deze eerste adressant en mogelijke patroon van de schrijver. Het vaststellen van de bedoeling die Lukas heeft met het tweede deel van zijn tweeluik moet op basis van inhoudelijke gegevens gebeuren.

Er zijn in de loop van de tijd verschillende voorstellen gedaan die elkaar niet hoeven uit te sluiten.⁵³ Het is waarschijnlijk dat Lukas meerdere doelen tegelijk op het oog heeft. Deze doelen liggen in het verlengde van wat in het boek Lukas beoogd wordt, maar vallen daar niet noodzakelijkerwijs mee samen.

Allereerst ligt het voor de hand dat ook voor het tweede deel geldt dat Lukas 'zekerheid over de dingen die u onderwezen zijn' (Luk. 1,4) wil geven. Deze *onderwijzende functie* zou als voornaamste doel van Lukas-Handelingen genoemd kunnen worden.⁵⁴ De inhoud van dit onderwijs bestaat in het geven van inzicht in de ontvouwing van Gods heilsplan in Christus Jezus. Lukas beschrijft de fundamenten van de

---

⁵¹ Spencer, *Unity*, 354. Geciteerd in Bock, *Theology*, 60 n. 23.

⁵² Carson & Moo, *Introduction*, 202.

⁵³ Zie voor een overzicht: Liefeld, *Interpreting*, 30-32; Carson & Moo, *Introduction*, 301-306.

⁵⁴ Carson & Moo, *Introduction*, 305-306.

gemeente en hoe de Bijbelse heilshistorie daarin voortgestuwd wordt door vervulling.⁵⁵ De redding van God (Luk. 2) krijgt gestalte in Jezus Christus en wordt door Zijn apostelen verkondigd tot aan de einden der aarde.

Vanuit dit gezichtspunt ligt het eigen missionaire accent van Handelingen in het verlengde van de komst en het doel van Jezus in het boek Lukas. Er is wel aangenomen dat het boek Handelingen ook zelf een *missionair (hoofd)doel* heeft.⁵⁶ Afgaande op de gegevens in zowel Lukas als Handelingen is het juist om te spreken van een nevendoeel. De eerste adressant Theofilus heeft al een inleiding in het christelijk geloof gehad en ontvangt dit boekwerk om daarvan verzekerd te worden (Luk. 1,4). Ook het gebruik van de Schrift (in de LXX) doet vermoeden dat het beoogde publiek daar enigermate mee vertrouwd is.⁵⁷ Handelingen is eerder een onderwijzend getuigenis aangaande het missionaire werk en in indirecte zin een missionair getuigenis.⁵⁸

In het verlengde van het onderwijzende getuigenis ligt het *apologetisch karakter* van Handelingen. De prominente presentie van beschuldigingen en redevoeringen die als verweer dienen wijzen die kant uit.⁵⁹ Ook de presentatie van de stof (met impliciete beschuldigingen en verweer) bevestigen dat beeld.

Het verweer in Handelingen richt zich vooral tegen mogelijke en werkelijke beschuldigingen van joodse en romeinse zijde.⁶⁰ Tegenover Rome presenteert Lukas de christenen als vreedzaam en ongevaarlijk deel van de joodse religie. Er is geen sprake van een nieuwe religie. De vertegenwoordigers van het Romeinse rijk die zich hierover moeten uitspreken constateren geen stafbare feiten (cf. het proces van Jezus in boek Lukas). Daarmee wordt de kerk verdedigd en ingedekt tegen vervolging. Het is mogelijk dat hierdoor ook potentiële bekeerlingen en gemeenteleden gerustgesteld kunnen worden. Deze godsdienst is niet illegaal.⁶¹ De omgekeerde beweging, namelijk dat het gezag van Rome verdedigd wordt in de kerk, lijkt minder waarschijnlijk omdat dit gezag ook onder kritiek van het Woord staat (Hand. 4,27). Daaruit is tevens af te leiden dat de verdediging tegenover Rome niet het hoofddoel is.

De primaire opponenten ziet Lukas aan Joodse zijde. Daartegen moet hij zich verdedigen wat de oorsprong van de nieuwe beweging van christenen betreft. Daarbij komen vooral drie onderling met elkaar verbonden problemen naar voren: de heidenen, de wet, en Paulus. Klopt het dat de heidenen ook mogen delen in de beloften van Israël? Hoe kan het dat zij de wet niet moeten houden?

---

⁵⁵ Maddox, *Purpose*, 186-187.

⁵⁶ Zo e.g. Bruce, *Acts*, 17-24; Larkin, 'Recovery', 410-412.

⁵⁷ Keener, *Acts*, 1:437.

⁵⁸ Cf. Bolt, 'Witness' 214.

⁵⁹ Keener, *Acts*, 1:442.

⁶⁰ Cf. Keener, *Acts*, 1:448.

⁶¹ Carson & Moo, *Introduction*, 303-305.

Is Paulus iemand die de wet niet houdt en de tempel veracht? Lukas presenteert de christenen als joden die in de 'laatste dagen' de vervulling van de beloften aan Israël meemaken. Als onderdeel van die vervulling (het herstel van de vervallen hut van David, Hand. 15,16-17) worden ook de heidenen toegebracht en deelgenoot gemaakt van die beloften. De eerste christenen zijn ijverars voor de wet, en spreken de wet van Mozes na als het gaat om de verplichtingen voor de heidenen.⁶² Paulus past in datzelfde plaatje: hij is geen afvallige, maar een wetsgetrouwe jood, die de tempel bezoekt en in overeenstemming met de farizeese stroming gelooft in de opstanding. Er is op dit vlak voor Lukas veel aan gelegen om te laten zien dat de nieuwe beweging van Joden en heidenen nog steeds joods is. Dat doet hij door zich te beroepen op de Schriften van Israël.

Deze twee zijden waartegen Lukas zijn lezers wil wapenen kunnen ook onder een gemeenschappelijk gezichtspunt worden gezien, namelijk *autoriteit*.⁶³ Het hele boek door botsen de traditionele gezagsdragers met de nieuwe, charismatische autoriteit van de apostelen. In het geheel van Lukas-Handelingen is er ook de meer onzichtbare confrontatie tussen Jeruzalem en Rome (cf. Luk. 2 en Hand. 28). Jeruzalem is het midden, Rome ligt aan het einde der aarde. Deze botsing concentreert zich op beide fronten rond de status van Jezus van Nazareth. Hij is zowel de Messias als de *Kurios* (Hand. 2,36).

2.3. De structuur van Handelingen

Het boek Handelingen kan op verschillende manieren ingedeeld worden.⁶⁴ Waarschijnlijk heeft Lukas bewust verschillende manieren gebruikt om de stof te ordenen en de lezer of toehoorder van de tekst te boeien.⁶⁵ Drie invalshoeken die een plausibele indeling opleveren zijn 'hoofdpersonen', 'geografie' en de 'summary statements'.

De twee menselijke hoofdpersonen die in de belangstelling staan zijn Petrus en Paulus. In het eerste deel (Hand. 1-12) spreekt en handelt vooral Petrus (als vertegenwoordiger van de twaalf apostelen)⁶⁶. Vervolgens komt Paulus als hoofdpersoon in beeld (Hand. 13-28). Deze indeling loopt parallel aan een geografische vierdeling die in Handelingen 1,8 wordt genoemd: Jeruzalem, Judea, Samaria (Petrus), en de einden der aarde (Paulus). Zo gaat het evangelie van Jeruzalem naar Rome. De parallellen die tussen Petrus en Paulus zijn aan te wijzen,⁶⁷ laten zien dat er continuïteit en harmonie

---

⁶² Zie m.n. Jervell, *Theology*, 18-25.54-61.

⁶³ DeSilva, *Introduction*, 357-361.

⁶⁴ Cf. Liefeld, *Interpreting*, 36-48; Witherington, *Acts*, 74-76.

⁶⁵ Keener, *Acts*, 1:574.

⁶⁶ Bayer, *Peter*, 261-262.

⁶⁷ Cf. Keener, *Acts*, 1:561-562.

is tussen Petrus en Paulus. Wat in Jeruzalem begint, gaat naar Rome. In deze beweging blijft de verbinding met Jeruzalem steeds aanwezig.⁶⁸

Op tekstueel niveau vallen de zogenaamde 'summary statements' op (Hand. 6,7; 9,31; 12,24; 16,5; 19,20). Deze samenvattingen zijn Lukas' eigen aanwijzingen voor de ordening van de stof en markering van de hoofdlijn. Lukas laat zo de grondtoon van de groei en progressie van het Woord en de gemeente door het boek doorklinken en markeert zes fasen in dit proces:

1. 1,1-6,7: De gemeente in Jeruzalem;
2. 6,8-9,31: Judea en Samaria;
3. 9,32-12,24: Naar de heidenen;
4. 12,25-16,5: Klein-Azië en de nadruk op de heidenmissie;
5. 16,6-19,20: Stedelijke centra in Europa en terugkeer naar Efeze;
6. 19,21-28,31: Naar Rome.

Handelingen 2 heeft zijn plaats in het eerste deel van het boek (1,1-6,7). Daarbinnen vormt Handelingen 1-2 een eigen onderdeel dat wordt afgesloten met een samenvatting en conclusie (2,41-47). Zowel deze conclusie als het inleidende gedeelte (1,1-11) markeren de overgang van Jezus' werk op aarde (zoals beschreven in het boek Lukas) naar de opvolgers van Zijn werk.⁶⁹ Daarbij blijft Christus de handelende persoon, zij het nu meer op de achtergrond. Lukas verwijst naar wat Jezus *begon* te doen en te leren (1,1). Dat zet Hij na de opstanding nog voort op aarde tot aan Zijn hemelvaart. Petrus presenteert de uitstorting van de Heilige Geest als handeling van de verhoogde Christus (2,33). Het werk op aarde wordt door de apostelen voortgezet 'in Zijn naam' (e.g. 2,38; 3,6) en door de Geest.

In Handelingen 1 en 2 worden dus de fundamenten van de gemeente gelegd. De positie van Christus wordt gemarkeerd en de groep van twaalf apostolische getuigen wordt hersteld (1,15-26). Het belang van het werk van de Geest wordt onderstreept door het bevel om niet uit Jeruzalem te vertrekken maar te wachten op de belofte van de Geest. Op de achtergrond wordt het thema van de heidenzending al voorbereid. Handelingen 1,8 noemt al de 'einden der aarde' en in Handelingen 2,9-11 komt in de Joodse hoorders uit de diaspora de hele wereld in beeld. Zo introduceert Lukas ook belangrijke thema's in het boek: de vervulling van beloften (uit het Oude Testament en uit de mond van Jezus); de kracht van de Heilige Geest; het apostolische getuigenis aangaande Jezus; en de vorming van de christelijke gemeente.

---

⁶⁸ Zie voor het blijvend belang van het volk en land in Lukas-Handelingen: Kinzer, 'Zionism', 141-166.

⁶⁹ Keener, Acts, 1:641.

Handelingen 2 heeft zijn plaats in de 'strategische opening unit' van Handelingen. Daarin wordt het verband met het boek Lukas gelegd door Jezus als handelende persoon van beide delen te presenteren. Zo bezien behoort Handelingen 2 niet alleen bij de openingsacte van Handelingen, maar vormt het ook een kruispunt in Lukas-Handelingen. Handelingen 1 recapituleert de narratief van het boek Lukas⁷⁰ en herstelt het getal van de twaalf discipelen; Handelingen 2 is de eerste nieuwe stap in de progressie van het Woord en de gemeente (cf. 2,41-47).

2.4. De redevoeringen

De toespraken in Handelingen maken een belangrijk deel uit van het boek (ca. 30 procent). Het gaat om evangeliserende preken (Hand. 2.3.13.17), toespraken op een vergadering (Hand. 15) en verdedigingstoespraken (Hand. 22.24.26). Ondanks de spreiding over het boek, bieden ze geen aanknopingspunt voor een structuurindeling.⁷¹ Wel zijn het 'illustraties [...] van het getuigenis van Christus in zijn voortgang van Jeruzalem tot het einde der aarde'.⁷²

Betrouwbaarheid

Er zijn vele geleerden die menen dat Lukas in meerdere of mindere mate onbetrouwbaar is in zijn weergave van de redevoeringen.⁷³ Lukas is zeker niet bij elke toespraak geweest en moet dus afgaan op verslagen van anderen. Ook is duidelijk dat Lukas' weergave van de redevoeringen geen verbatim is. Voor een volledige redevoering zijn de meeste gedeelten te kort. Bovendien geeft Lukas een enkele keer aan dat er 'met veel meer andere woorden' gesproken wordt (Hand. 2,40; cf. 9,22; 14,1.3).

De belangrijkste reden om de historische betrouwbaarheid van Lukas' weergave van de redevoeringen in twijfel te trekken zijn de grote inhoudelijke overeenkomsten tussen de toespraken. Dat heeft sommigen tot de conclusie gebracht dat de redevoeringen die Lukas als uit de mond van Petrus en Paulus beschrijft, vooral Lukaans zijn. Lukas heeft de redevoeringen met eigen stijl en theologische inhoud gekleurd.⁷⁴

Verder wordt er veelal verwezen naar Thucydides' opmerkingen over verslaglegging van gesproken woorden in zijn 'Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog' (1.22).⁷⁵ Hij verklaart dat het moeilijk was om met strikte accuraatheid het gesprokene vanuit de herinnering en vanuit de

---

⁷⁰ Keener, *Acts*, 1:647-649.

⁷¹ Liefeld, *Interpreting*, 40.

⁷² Ridderbos, 'Redevoeringen', 10-11.

⁷³ Dibelius, *Studies*, 138-185; Cadbury, 'Speeches', 402-427; Wilkens, *Missionsreden*, 72-100; Soards, *Speeches*, 1-11.

⁷⁴ Aune, *Literary*, 126-127.

⁷⁵ Thucydides, *Thucydides*, 16.

aangereikte bronnen vast te stellen. Hij geeft daarom de redevoeringen weer met de taal die passend is (bij de spreker, gelegenheid). Thucydides voegt daar aan toe: 'maar tegelijkertijd ben ik zo dichtbij de betekenis van het eigenlijk gezegde gebeven als mogelijk was' (1.22.1).⁷⁶

Er is een globale overeenkomst met Lukas' situatie: (historische) verslaglegging op basis van eigen waarneming en bronnen. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat Thucydides met name doelt op de gebeurtenissen die langer geleden hebben plaatsgevonden (aan het begin en in het midden van de oorlog die hij beschrijft). Bovendien wil hij niets beschrijven van wat hij zelf niet gezien heeft of uit betrouwbare bron vernomen heeft (1.22.2). Het gaat hem om betrouwbare geschiedschrijving.

Bij een vergelijking van Lukas en Thucydides gaat het te ver om te stellen dat Lukas de redevoeringen zelf construeert en als voertuig gebruikt voor zijn theologie. Er lijkt ook geen conventie te bestaan die dit mogelijk maakt. Kritische noten bij vrije weergaves en fictieve redes zijn er wel te vinden.⁷⁷

De inhoudelijke en theologische overeenkomsten tussen de verschillende redevoeringen in Handelingen vormen het grootste probleem voor de betrouwbaarheid van Lukas' weergave van de toespraken.⁷⁸ Echter, bij nadere analyse zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen die te maken hebben met de setting van de rede. Zo spreekt Paulus de filosofen aan in hun eigen taal en ideeënwereld (Hand. 17), maar de Joden treedt hij tegemoet met de Schrift (Hand. 13).⁷⁹ Een vergelijking van Handelingen 2 en 13 laat zien dat hetzelfde citaat uit Psalm 16 tweemaal op eigen wijze door Petrus en Paulus gebruikt wordt (cf. §6.5).⁸⁰ Het ligt daarom meer voor de hand om te veronderstellen dat Lukas aan de hand van bronnen zijn verslag betrouwbaar wil doen.

Vanwege de (relatief) beperkte omvang van zijn werk heeft Lukas de stof geselecteerd, geordend en kernachtig weergegeven. Daarbij is vaak een koppeling tussen narratief en redevoering waar te nemen.⁸¹ Als zodanig dienen deze redes de grotere theologische lijnen van Handelingen. Het spreekt voor zich dat Lukas door zijn selectie en parafrase van het materiaal het perspectief op de stof biedt. Dat neemt niet weg dat de sprekers als personen en inhoudelijk betrouwbaar en herkenbaar in beeld worden gebracht (cf. Lukas' omgang met bronnen in het boek Lukas).⁸²

---

⁷⁶ Cf. Gempf, 'Public', 266-269

⁷⁷ Witherington, 'Editor's', 23-32.

⁷⁸ Hemer, *Acts*, 421.

⁷⁹ Hemer, *Acts*, 422-425.

⁸⁰ Doeve, *Jewish*, 176.

⁸¹ Cf. Keener, *Acts*, 1:264-267.

⁸² Carson & Moo, *Introduction*, 320-321.

Inhoud

De inhoud van de redevoeringen in Handelingen wordt door verschillende onderzoekers op eigen wijze weergegeven. Voor de meeste daarvan geldt dat ze teruggaan op de analyse van het vroegchristelijke kerugma in het Nieuwe Testament door Dodd. Hij onderscheidt zes punten die een patroon vormen in de redevoeringen:⁸³

1. De eeuw van de vervulling is gekomen;
2. Dit is teweeggebracht door het leven, de dood en de opstanding van Jezus;
3. Vanwege de opstanding is Jezus verhoogd aan de rechterhand van God als het messiaanse hoofd van het nieuwe Israël;
4. De Heilige Geest is in de gemeente het teken van Christus' huidige kracht en heerlijkheid;
5. De messiaanse eeuw zal spoedig zijn voltoering hebben in de wederkomst van Christus;
6. De prediking eindigt altijd met een oproep tot bekering, het aanbod van vergeving en de gave van de Heilige geest en de belofte van redding voor hen die tot de gemeente toetreden.

De eerste preek op de Pinksterdag is de meest uitgebreide, waarin deze elementen hun plek hebben (zie §3.1). Deze elementen komen niet in elke rede even nadrukkelijk aan de orde, maar komen wel overeen met het algemene beeld.⁸⁴ Andere auteurs markeren in het bijzonder nog 'vervulling van de Schrift' bij punt 2.⁸⁵ Ook valt op dat in de redevoeringen van Handelingen de opstanding een meer centrale rol speelt dan Dodd laat uitkomen. Zowel in de prediking van Petrus als Paulus is de opstanding de inzet en functioneert zij als 'unifying element' van de redevoeringen.⁸⁶

Functie

De redevoeringen hebben op een aantal niveaus hun functie. De hoeveelheid van het materiaal laat zien dat de prediking een centraal gegeven is in de geschiedenis die Lukas wil doorgeven (cf. het terugkerende *summary statement* 'alzo wies het Woord').⁸⁷ De prediking maakt onderdeel uit van de actie en progressie in de heilsgeschiedenis. Tegelijk getuigen de redevoeringen op inhoudelijk niveau van de zorg die Lukas heeft om de apostolische boodschap door te geven.⁸⁸ Daardoor hebben de toespraken een theologische functie in het boek.

---

⁸³ Dodd, *Apostolic*, 21-24. Zie voor een nadere onderverdeling DeSilva, *Introduction*, 352-353.

⁸⁴ Barrett, *Acts*, 1:130.

⁸⁵ Cf. DeSilva, *Introduction*, 351; Schnabel, *Acts*, 124.

⁸⁶ Anderson, *Resurrection*, 197-198. Cf. Hansen, 'Preaching', 324.

⁸⁷ Keener, *Acts*, 1:263.

⁸⁸ Keener, *Acts*, 1:270; Anderson, *Resurrection*, 198.

Opvallend is daarbij dat de hoofdthema's van (Lukas-)Handelingen daarin een voorname plaats hebben. Keener noemt naast het overkoepelende gezichtspunt van (vervulling van de) heilsgeschiedenis, de belofte aan David (Hand. 13; cf. Hand. 2), de tijd van de Geest (Hand. 2,17-21) en de geschiedenis van Israëls hardnekkigheid (Hand. 7,2-53; 28,25-27).⁸⁹

Op deze manier biedt Lukas ook een blauwdruk voor de prediking van het evangelie (voor verschillende situaties). Het is mogelijk dat hiermee ook een toetssteen voor de zuivere leer wordt aangereikt aan de gemeentes.⁹⁰

2.5. Citaten in Handelingen

De literaire en theologische invloed van het Oude Testament op Lukas en Handelingen is onmiskenbaar.⁹¹ Er zijn 27 directe citaten te vinden die ingeleid worden door een formule en 9 zonder inleidingsformule.⁹² Moeilijker te traceren zijn toespelingen, echo's en het gebruik van 'Scriptural language'.⁹³ We richten ons hier vooral op de citaten in Handelingen.

Tekstvorm en selectie

Over de tekstvorm van de citaten uit het Oude Testament in Handelingen is een redelijke consensus ontstaan. Lukas heeft in de meeste gevallen een tekstvorm gebruikt die overeenkomt met het ons als 'Alexandrijnse' type bekende tekst van de Septuaginta (LXX^A).⁹⁴ Lukas wijkt weinig van de tekst af en een gedeelte van de wijzigingen heeft te maken met redactioneel werk. Hoe de precieze tekstvorm(en) die Lukas gebruikte eruit heeft gezien, is niet met zekerheid vast te stellen.⁹⁵ Deze tekst wordt bovendien door Lukas niet aangeduid als 'het Oude Testament' maar als 'de Schriften'.

Uit deze Schriften gebruikt Lukas sommige boeken meer dan andere. Vooral de Psalmen (10x), Exodus (5x), Jesaja (3x) en de kleine profeten (4x). Hieruit volgt niet automatisch dat Lukas slechts een beperkte selectie van boeken tot zijn beschikking had (zoals Holtz meent)⁹⁶ omdat ook de toespelingen (en echo's) en de 'narrative substructure' moeten meewegen (in het geheel van Lukas-Handelingen).⁹⁷ Daarnaast verwijst Lukas ook in algemene termen naar 'de Schriften' zonder de specifieke vindplaatsen te vermelden.

---

⁸⁹ Keener, *Acts*, 1:266.

⁹⁰ Keener, *Acts*, 1:266.

⁹¹ Barrett, 'Luke/Acts', 231.

⁹² Steyn, *Quotations*, 26-31. Cf. Longenecker, *Biblical*, 69-71.

⁹³ Cf. Hays, *Echoes*, 29-32; Beale, *Handbook*, 31-40. Voor Lukas-Handelingen: Litwak, *Echoes*, 61-65.

⁹⁴ Bock, 'Old Testament', 824. Cf. Clarke, 'Use', 66-105; Holtz, *Zitate*, 166-170. Zie voor de invloed van de LXX op Handelingen Soards, *Speeches*, 143-157.

⁹⁵ Longenecker, *Biblical*, 71-31.

⁹⁶ Holtz, *Zitate*, 70

⁹⁷ Marshall, 'Acts', 517; Steyn, *Quotations*, 230; Keener, *Acts*, 1:266.

Spreiding en theologische context

Opvallend is de spreiding van het Schriftgebruik in Handelingen. Expliciete citaten zijn in de eerste helft van het boek prominent aanwezig (Hand. 1.2.3.4.7.8.13.15) maar nauwelijks in de tweede helft te vinden (alleen Hand. 23.28). De citaten worden vooral in de redevoeringen gebruikt die aan de Joden gericht zijn.⁹⁸ Voor de toespelingen geldt dat deze ook vooral in de eerste helft van Handelingen voorkomen zowel in de toespraken als in de verteltrant van Lukas.

De setting waarin de Schrift gebruikt wordt, is door Barrett in drie categorieën ingedeeld: prediking (Hand. 2,17-21); gebed (Hand. 4,25-26); sturing voor het gemeentelijke leven (Hand. 1,16.20; 13,47; 15,16-18; 23,5; 28,26-27).⁹⁹ Bock merkt daarbij op dat de meeste van deze teksten de christologie als brandpunt hebben. Hij geeft daarom een meer inhoudelijke indeling:¹⁰⁰

- 1) Verbond en belofte: alle verbonden met verwachting spelen een rol in Lukas-Handelingen (Abraham, David, het nieuwe verbond). Via Christus gaat de belofte ook uit tot de heidenen.
- 2) Christologie: De opstanding en verhoging van de Messias waren al voorzeggd in de Schrift. Uit de verhoging blijkt ook dat Jezus deelt in de autoriteit van God. In Handelingen 8 komt het lijden van de Messias in beeld vanuit Jesaja 53. Jezus als de lijdende en verheerlijkte Messias heeft Zijn wortels in de Schrift.
- 3) De leiding en missie van de gemeenschap: God stuurt de gemeenschap in de verkiezing van Matthias door de Schrift. Het verzet tegen de Messias raakt ook zijn volgelingen (Hand. 4). Zij delen zelfs in de roeping van de Messias: Paulus is in navolging van de Messias ook een licht voor de volken.
- 4) Zending naar de heidenen: Het bewijs dat de heiden ook delen in de belofte is zichtbaar in de uitstorting van de Geest bij Cornelius. Daardoor wordt Handelingen 2 met de achtergrond van Joël 2 weer opgeroepen. De Schrift wordt vervuld als Paulus en de gemeenschap als een licht voor de volken zijn.
- 5) Uitdaging en waarschuwing aan Israël: (a) de Schrift verklaart waarom Israël niet reageert op Gods werk in Christus. De Messias wordt niet met open armen ontvangen (Ps. 2); en daarom staat het Paulus vrij om naar de heidenen te gaan (Jes. 6). (b) Vanuit de Schriften klinkt er ook een waarschuwing aan het adres van Israël. Wie de Profeet als Mozes niet gehoorzaamt, wordt van het volk afgesneden. (c) Dit wordt in een historisch overzicht gevangen (m.n. door Stefanus). Israël heeft een negatieve geschiedenis als het gaat om het luisteren naar Gods stem.¹⁰¹

---

⁹⁸ Steyn, *Quotations*, 230; cf. Marshall, 'Acts', 513.

⁹⁹ Barrett, 'Luke/Acts', 238-240.

¹⁰⁰ Bock, 'Scripture', 41-62 (= Bock, *Theology*, 407-427). Cf. Bock, 'Old Testament', 824-825.

¹⁰¹ Cf. voor een nuancering van dit negatieve perspectief: Koet, *Five*, 137-139.

In deze indeling valt op dat deze thema's nauw samenhangen met de theologische lijnen in Handelingen.¹⁰² Daaruit blijkt dat het Schriftgebruik bij Lukas het hart van zijn theologie raakt. Daarnaast is uit deze schets ook af te leiden dat de redevoeringen en het Schriftgebruik daarin een apologetische functie hebben door te bewijzen, overtuigen en te weerleggen.¹⁰³

Verhouding Lukas

In de twee delen van Lukas-Handelingen wordt de Schrift gebruikt op 'vergelijkbare maar niet identieke' wijze.¹⁰⁴ Een belangrijke overeenkomst is dat de citaten vooral voorkomen in gesproken woorden (m.n. uit de mond van Jezus). De Schrift biedt in directe zin wetten en profetieën die tot vervulling komen in Jezus Christus. Op de achtergrond spelen thema's uit Jesaja een belangrijke rol.¹⁰⁵

Een uitgewerkte argumentatie zoals in Handelingen komt in Lukas niet voor. Pas na de opstanding komt de bewijskracht van de Schrift ten aanzien van het lijden, sterven en opstaan van Jezus aan de orde in algemene zin (Luk. 24). Daardoor wordt in het slot van Lukas als het ware de weg naar de uitwerking daarvan opengelegd.

2.6. Samenvatting en conclusie

In deze inleiding op Handelingen is eerst vastgesteld (§2.1) dat het juist is om op grond van literaire en thematische verbanden de eenheid in Lukas en Handelingen te benaderen met oog voor beider eigenheid. Handelingen 2 heeft zijn plaats in deze dubbele context.

Het doel van Handelingen (§2.2) is meervoudig. Onderwijs geven aangaande de ontvouwing van Gods heilsplan is de voornaamste functie. Daaraan verbonden is de apologetische inslag van het boek. Deze apologetiek richt zich vooral tegen de joden die Jezus als de Messias verwerpen door de 'christenen' als orthodoxe joden te presenteren. In tweede instantie wordt tegenover Rome verklaard dat de 'christenen' geen oproerlingen zijn of een nieuwe religie propageren, maar vreedzame aanhangers zijn van de oude joodse religie. Tegelijk stelt Lukas Jezus' autoriteit als Messias en Kurios tegenover de gevestigde joodse leiders en de macht van Rome.

Handelingen kan het beste gestructureerd worden vanuit de 'summary statements' die de progressie van het Woord aangeven (§2.3). Handelingen 1-2 is de eerste acte in deze voortgang en als zodanig een hoogtepunt waarin de fundamenteën voor het vervolg gelegd worden (Geest, gemeente,

---

¹⁰² Cf. Carson & Moo, *Introduction*, 321-325.

¹⁰³ Cf. Bock, 'Scripture', 62.

¹⁰⁴ Marshall, 'Acts', 527.

¹⁰⁵ Marshall, 'Acts', 527. Cf. voor Handelingen: Pao, *Acts*.

prediking). Tegelijk laat de presentatie van Jezus als de handelende persoon zien dat Handelingen 2 een kruispunt in Lukas-Handelingen is.

De redevoeringen in Handelingen vormen een belangrijke inhoudelijke component van het boek (§2.4). Lukas geeft de toespraken betrouwbaar weer door zijn eigen selectie en parafrase van het materiaal en het perspectief waarin hij de dingen plaatst. Daardoor ontstaat er een inhoudelijk beeld van het kerygma van de vroegste kerk dat Lukas doorgeeft (met de opstanding daarin als brandpunt).

Het Oude Testament heeft een belangrijke plaats in (Lukas-)Handelingen (§2.5). Lukas lijkt voor de citaten gebruik te maken van een tekst die overeenkomt met de LXX^A. De directe citaten komen vooral uit de Psalmen, Exodus, Jesaja en de kleine profeten, maar Lukas' Bijbel is groter. De citaten zijn vooral te vinden in de eerste helft van Handelingen op plekken van dialoog met de joden. Het inhoudelijke gebruik concentreert zich op 'vervulling', 'christologie' en 'gemeente' en correspondeert met de theologische accenten van Handelingen.

Conclusie

In antwoord op de deelvraag die aan het begin van dit hoofdstuk gesteld is '*Welke plaats heeft Handelingen 2 in Lukas-Handelingen?*' kan het volgende gesteld worden:

Handelingen 2 heeft zijn plaats in de context van Handelingen als 'strategic opening unit' en in de context van Lukas-Handelingen als kruispunt. Het hoofdstuk dient het onderwijzende en apologetische doel van Handelingen (ter verzekering van de lezers en ter verdediging tegenover joodse en romeinse zijde). De grote (omvangrijke en inhoudelijke) plaats die de redevoeringen innemen en het belang van het Schriftgebruik in Handelingen bevestigen het beeld van de prominente plek die Handelingen 2 inneemt in het boek.

3. Inhoud en structuur Handelingen 2

Na bovenstaande schets van het boek Handelingen concentreren we ons op Handelingen 2 om een antwoord te vinden op de vraag: *Welke plaats heeft het citaat van Psalm 16 in Handelingen 2?* Het gaat er dan om hoe de tekstuele omgeving van het citaat eruit ziet wat betreft thematiek, structuur en andere Schriftcitataten.

3.1. Thematiek en structuur

Handelingen 2

Handelingen 2 vormt de tweede helft van het openingsdeel van Handelingen (1,1-2,47; zie onder §2.3) en betreft een hoogtepunt in (Lukas-)Handelingen.¹⁰⁶ De verbinding met Handelingen 1 bestaat in drie elementen: Pinksteren is de dag van de vervulling van de belofte van uitstorting van de Heilige Geest (zoals voorzegt door Jezus (cf. Hand. 1,4.8; 2,1 en Luk. 24,49); de groep van apostelen en de wijdere kring is nog steeds samen (in Jeruzalem) (cf. Hand. 1,14-15; 2,1); Petrus staat eerst op in het midden van de groep om een getuige van de opstanding aan te stellen (1,22) vervolgens staat hij op om namens de apostelen te getuigen van de opstanding.¹⁰⁷ Dit alles onderstreept het gewicht van dit gedeelte.¹⁰⁸

Nadat de spanning in Handelingen 1 is opgevoerd, wordt de feitelijke vervulling in Handelingen 2 betrekkelijk kort weergegeven (2,1-4). Daarop volgt een langere sectie over de herkomst en reactie van de hoorders (2,5-13). Het centrum van het hoofdstuk vormt de toespraak van Petrus (2,14-40; inclusief interactie met de hoorders). Een conclusie (2,41) en een samenvatting van de toestand van de gemeente in Jeruzalem vormen de afronding van het hoofdstuk en Handelingen 1-2.¹⁰⁹

De redevoering

De aanleiding voor de redevoering van Petrus is gelegen in de reacties van de omstanders op de begeleidende tekenen van de uitstorting van de Heilige Geest. De verbazing en de spot lijken vooral een reactie te zijn op de glossolalie (Hand. 2,6). Petrus reageert door de spot tegen te spreken en het gebeuren toe te lichten met een beroep op Joël 2,28-32 (3,1-5a in de MT). De glossolalie is de vervulling van de profetie van Joël dat 'in de laatste dagen' de Geest door God wordt uitgestort op de hele mensheid met profetie tot gevolg (14-21).

Na deze directe toelichting volgt een samenvatting van het leven, de dood, de opstanding en de verhoging van Jezus (22-36). Dit is aanleiding voor een verslagen reactie van de hoorders (37) en

---

¹⁰⁶ Roloff, *Apostelgeschichte*, 37.

¹⁰⁷ Anderson, *Resurrection*, 200-201.

¹⁰⁸ Strauss, *Davidic*, 131-132.

¹⁰⁹ Cf. Soards, *Speeches*, 31; Peterson, *Acts*, 129.

het antwoord van Petrus in de vorm van een oproep tot bekering om ook de gave van de Geest te ontvangen (38-40).

Hieruit blijkt dat de toespraak van Petrus nader onderverdeeld kan worden in drie hoofddelen: Pinksteren als vervulling van Joël 2 (Hand. 2,14-21); de prediking van Jezus' leven, dood, opstanding en verhoging als weg waarlangs Hij de belofte van de Geest heeft verkregen (22-36); de oproep tot bekering als antwoord op de vraag van de hoorders (38-40).

De redevoering is gestructureerd door de herhaalde aanspraak 'gij mannen broeders' (14.22.29). Deze onderverdeling moet niet opgevat worden als zouden de onderscheiden delen los van elkaar staan. De hernieuwde aanspraak in vers 29 is niet bedoeld om het gedeelte over de opstanding in tweeën te knippen. Eerder geeft het een extra accent op dit deel van de toespraak.¹¹⁰ Dat resulteert in de volgende structuurschets:¹¹¹

- I. Petrus' antwoord op de reacties van de omstanders (14-21);
  - a. Eerste aanspraak (14);
  - b. Uitleg van de situatie (15-16);
  - c. Schriftbewijs vanuit Joël (17-21);
- II. Petrus' christologisch argument (22-36);
  - a. Eerste opmerkingen (22-28);
    - i. Tweede aanspraak (22a);
    - ii. Christologisch kerygma (22b-24);
    - iii. Correlerend Schriftbewijs (25-28);
  - b. Petrus' uitleg van het Schriftbewijs (29-36);
    - i. Derde aanspraak (29a);
    - ii. Exegese van het aangehaalde Schriftcitaat (29b-31);
    - iii. Christologisch kerygma (32-33);
    - iv. Exegese en een ander Schriftcitaat (34-35);
    - v. Expliciet kerygma en beschuldiging (36);
- III. Aanwijzingen en beloften aan de hoorders (38-39);
  - a. Oproep tot bekering en doop (38a);
  - b. Belofte van de Heilige Geest (38b);
  - c. Toelichting van de belofte (39);

---

¹¹⁰ Cf. Strauss, *Davidic*, 133, contra Schneider, *Apostelgeschichte*, 1:263-264; Pesch, *Apostelgeschichte*, 1:116.

¹¹¹ Licht gewijzigd overgenomen uit Soards, *Speeches*, 32.

IV. Afsluitende aansporing (40b).

Soards wijst erop dat het eerste gedeelte van de toespraak een *juridisch karakter* heeft: weerlegging (14-21) en beschuldiging (22-36). Het tweede deel is meer *overtuigend/aansporend* van toonzetting (38-39, 40b).¹¹² De climax van toespraak is te vinden in vers 36: ‘Dus moet ook het ganse huis Israëls zeker weten, dat God Hem én tot Heere én tot Christus gemaakt heeft – deze Jezus, die gij gekruist hebt’.

Thematiek

Vanuit dit overzicht worden een aantal onderling verbonden thema’s zichtbaar die van belang zijn in Handelingen 2 en het geheel van Lukas-Handelingen.

Het woord ‘vervullen’ is een sleutelwoord in Handelingen 2 (en Lukas-Handelingen) en wordt verbonden met de karakteristieke uitdrukking ‘in de laatste dagen’. De toezegging van Jezus en vooral de Schriften komt nu tot de vervulling. De ‘laatste dagen’ beduidt dus een fase die met de komst en het werk van Jezus Christus (het traject van lijden, sterven, opstanding en verhoging) is aangebroken.¹¹³ Pinksteren is een heilshistorisch escalatiepunt dat het werk van Christus in het plan van God in het juiste perspectief plaatst.

De inhoud van de vervulling in brede zin bestaat in de belofte van de Heilige Geest. Toch staat niet de pneumatologie centraal, maar de christologie. De uitstorting van de Geest wordt allereerst vanuit Joël 2 toegelicht (‘dit is’), maar het citaat van Joël stopt in vers 21 bij het ‘aanroepen van de naam des Heeren’. De ‘naam des Heeren’ blijkt de naam van Jezus te zijn (cf. 2,38; 3,6).¹¹⁴ In de tweede toelichting (22-36) wordt Pinksteren nog nadrukkelijker in christologisch perspectief gezet. ‘Dat gij nu hoort en ziet en hoort’ heeft zijn verklaring in een christologisch moment in de hemel (vers 33).

Deze toespraak van Petrus vormt een soort blauwdruk voor het apostolische kerygma.¹¹⁵ De climax dat God Jezus tot ‘Heere en Christus’ heeft gemaakt (vers 36) opent de weg om ‘in Zijn naam’ de doop, vergeving van zonden en de gave van de Heilige Geest te ontvangen (38). Met deze boodschap kan vanuit het centrum Jeruzalem¹¹⁶ het uiterste der aarde en allen die daar verre zijn bereikt worden (vers 39; cf. Luk. 24,47).

---

¹¹² Soards, *Speeches*, 31. Cf. Witherington, *Acts*, 138; Keener, *Acts*, 1:862.

¹¹³ Pervo, *Acts*, 60. Cf. Keener, *Acts*, 1:877-881.

¹¹⁴ Haenchen, *Apostelgeschichte*, 142; Eck, *Handelingen*, 68.

¹¹⁵ Roloff, *Apostelgeschichte*, 48; Strauss, *Davidic*, 131-132.

¹¹⁶ Zie voor de centrale plaats van Jeruzalem in Lukas-Handelingen Parsons, ‘Place’, 155-171.

3.2. Schriftgegevens in Handelingen 2

Citaten

De toespraak van Petrus bevat een hoge dichtheid van Schriftgegevens. Van de 23 verzen zijn er vijf aan Joël ontleend, vier aan Psalm 16 en een aan Psalm 110. De Psalmcitaten komen woordelijk met de LXX overeen. Het Joëlcitaat bevat een aantal wijzigingen ten opzichte van de LXX.¹¹⁷

Het belang van het citaat van Psalm 110 voor Psalm 16 is evident. Beide citaten komen voor in het tweede deel van Petrus' redevoering (het christologisch argument). Een verbaal verband is gelegen in de 'rechterhand' (Hand. 2,25.34). Tegelijk lijkt Psalm 110 meer in het verlengde van Petrus' argument vanuit Psalm 16 gebruikt te worden. Psalm 16 wordt aangevoerd voor de opstanding en Psalm 110 voor de verhoging aan de rechterhand.

Het uitvoerige citaat uit Joël heeft een relatief zelfstandige positie ten opzichte van Psalm 16 omdat het allereerst als verklaring en toelichting van de begeleidende tekenen van Pinksteren functioneert. Het slot van het citaat baant echter (door 'de naam des Heeren') de weg naar het christologische argument in de rede en is te verbinden met de climax van vers 36: 'tot Heere en Christus' gemaakt.

Toespelingen

Naast de directe citaten bevat de redevoering van Petrus ook (mogelijke) toespelingen. Drie daarvan worden breed als waarschijnlijk gezien. De 'smartens des doods' in Handelingen 2,24 is een toespeling op de 'banden des doods' uit Psalm 18,5 (17,5). Hoewel het hier slechts twee woorden betreft is het waarschijnlijk dat het om een toespeling gaat die mogelijk bewust wordt gemaakt door Lukas. Psalm 18 betreft namelijk een Psalm van David die aan zijn biografie gekoppeld is en waarin de dood een rol speelt.¹¹⁸

In Handelingen 2,30 wordt van David gezegd dat hij wist dat 'God hem met ede gezworen had dat hij uit de vrucht zijner lenden, zoveel het vlees aangaat, den Christus verwekken zou om Hem op zijn troon te zetten.' De gebruikte woorden, de volgorde en de thematische connectie met Psalm 132,11 (131,11) bewijzen voldoende dat het hier om een bewuste toespeling gaat. Psalm 132 roept op zijn beurt de beschrijving van die eed uit 2 Samuël 7,12-16 op.

De toespeling in Handelingen 2,33 op Psalm 118,16 (117,16) is alleen goed voorstelbaar vanuit de LXX. De MT leest 'de rechterhand des HEEREN is verhoogd' maar de LXX 'de rechterhand des Heeren heeft mij verhoogd'. Lukas gebruikt een dativus die waarschijnlijk instrumenteel bedoeld is (door de

---

¹¹⁷ Zie Bock, *Proclamation*, 157-166.

¹¹⁸ Doble, 'Psalms', 91.

rechterhand van God), maar ook als locatief opgevat kan worden (aan de rechterhand van God). Deze toespeling lijkt meer incidenteel van karakter te zijn.¹¹⁹

Meer problematisch is Handelingen 2,34 'David is niet naar de hemel opgevaren' (ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς). Velen zoeken de achtergrond hiervan in Psalm 68,19 (67,19) 'Gij zijt opgevaren in de hoogte' (ἀνέβης εἰς ὕψος).¹²⁰ De overeenkomsten zijn echter minimaal en overtuigen niet iedereen.¹²¹ Doble stelt een andere mogelijkheid voor die meer verbindingen heeft: Psalm 139,8 (138,8) 'zo ik opvoer ten hemel' (ἀναβῶ εἰς τὸν οὐρανόν). Psalm 139 is ook Davidisch en handelt over Gods tegenwoordigheid (die door Gods rechterhand wordt onderhouden; 139,10) en de thema's hemel en dodenrijk spelen een rol. Dat maakt deze tweede mogelijkheid de meest waarschijnlijke.¹²²

De Schriftgegevens maken bijna de helft uit van het geheel van de redevoering van Petrus. Dat gegeven alleen al doet vermoeden dat de aanwending van de Schrift geen ornamenterende functie heeft maar fundamenteel bijdraagt aan de argumentatie. De verbale en thematische verbanden bevestigen dat beeld. Dat betekent tevens dat de Schriftgegevens afzonderlijk en gezamenlijk een bijdrage leveren.

Peter Doble wijst erop dat de Psalmen niet alleen een verband met David hebben ('van' of 'over'), maar specifiek ook te maken hebben met de biografie van David.¹²³ Met name de toespeling op Psalm 132 laat zien dat de achtergrond van 2 Samuël 7 meekomt. De Schriftgegevens roepen daarom de gedachte aan David als Israëls gezalfde koning bij uitnemendheid op.

3.3. Samenvatting en conclusie

Vanuit de structuur van Handelingen 2 blijkt dat de toespraak van Petrus (Hand. 2,14-40) het centrum van het hoofdstuk vormt. Deze rede begint als toelichting van de begeleidende verschijnselen van de uitstorting van de Heilige Geest maar vindt zijn kern in verkondiging van de christologische verklaring en zeggingskracht daarvan.

De redevoering bestaat uit drie delen. Het eerste is de toelichting vanuit Joël die uitloopt op het 'aanroepen van de naam des Heeren'. Het tweede deel laat de christologische werkelijkheid achter Pinksteren zien aan de hand van Psalm 16 en Psalm 110. Dit deel loopt uit op de climax van de toespraak in vers 36 dat God Jezus heeft gemaakt tot 'Heere en Christus'. Het derde deel bestaat uit een oproep tot bekering.

---

¹¹⁹ Doble, 'Psalms', 92.

¹²⁰ E.g. Barret, *Acts*, 1:150; Pesch, *Apostelgeschichte*, 1:124; Roloff, *Apostelgeschichte*, 59.

¹²¹ E.g. Fitzmyer, *Acts*, 259; Polhill, *Acts*, 115 n.124.

¹²² Doble, 'Psalms', 92.

¹²³ Doble, 'Psalms', 89-90.

Handelingen 2 is ook een *thematisch kruispunt* in (Lukas-)Handelingen. 'Vervulling' is als overkoepelend thema aanwezig: vervulling van de tijd en vervulling van de Schriften leidt tot de uitstorting en vervulling met de Heilige Geest. Pinksteren wordt vanuit dit heilshistorische perspectief in christologisch licht geplaatst en geeft het startschot en de blauwdruk voor de prediking van het evangelie tot aan de einden der aarde.

De toespraak van Petrus bevat naast de citaten uit Joël, Psalm 16 en Psalm 110 ook toespelingen op Psalm 18, Psalm 132 (en daarachter 2 Samuël 7), Psalm 118 en Psalm 139. Van deze Schriftgegevens lijken de Psalmen onderling met elkaar verbonden te zijn. Deze intertekstuele verbanden liggen op verbaal en thematisch vlak. Een element dat alle Schriftgegevens gemeen hebben is dat het Psalmen 'van' of 'over' David zijn die betrekking hebben op de biografie van David.

In antwoord op de vraag die aan het begin van dit hoofdstuk gesteld is, kan geconcludeerd worden:

Structureel: In Handelingen 2 vormt de redevoering van Petrus het centrum. In deze toespraak wordt Psalm 16 als argument gebruikt in het tweede gedeelte dat uitloopt op de christologische climax in vers 36.

Thematisch: Het belang van Handelingen 2 blijkt ook in de presentie van prominente thema's uit Lukas-Handelingen (vervulling, pneumatologie, christologie, prediking). Psalm 16 heeft zijn plaats in het samenspel van die thema's. Daarvan is de 'vervulling' van de Schrift (in het heilshistorische tijdsgewricht van de 'laatste dagen') het belangrijkste.

Intertekstueel: Het (hoofd)citaat van Psalm 16 staat verbaal en thematisch in verband met het citaat uit Psalm 110 en de toespelingen op Psalm 18, Psalm 132 (2 Samuël 7), Psalm 118 en Psalm 139. Deze 'keten' (of 'web') van citaten roept als geheel het beeld van Israëls gezalfde koning David op.

4. Psalm 16 in de Masoretische Tekst

Nu de locatie en omgeving van het citaat van Psalm 16 is verkend moeten we een stap terug doen en Psalm 16 eerst binnen de eigen context beluisteren. In dit hoofdstuk wordt gezocht naar een antwoord op de vraag: *Welke betekenis heeft Psalm 16 MT in de oudtestamentische context?* Voor de beantwoording van die vraag is het nodig om de achtergrond, het genre en de structuur van de Psalm te bezien. Ook de plaats in het Psalter is van belang voor het verstaan van de Psalm in zijn canonieke context. Na een structuuranalyse volgt een beknopte exegese van de Psalm met aandacht voor de belangrijke elementen in vers 10 met het oog op de verwerking van de Psalm in Handelingen 2. Tot slot moeten de gegevens uit de Psalm geëvalueerd worden om te zien of er aanleiding is om de Psalm messiaans te duiden en wat het perspectief van de Psalm is ten aanzien van de (redding) van de dood.

4.1. Auteurschap en datering

Het auteurschap van Psalm 16 is relevant voor Handelingen 2 omdat Petrus niet alleen de naam van David noemt, maar bij de uitleg van de psalm ook de biografie van David betreft. Hij merkt op dat David niet over zichzelf, maar over de Messias gesproken heeft (Hand. 2,25.29-31.34). Deze associatie van Petrus en andere mogelijkheden moeten kort verkend worden. De datering van de Psalm hangt samen met het auteurschap, mits dat aannemelijk gemaakt kan worden.

Er zijn globaal genomen vier opvattingen over de datering (en auteurschap) te onderscheiden: twee post-exilische en twee pre-exilische. Uit de eerste groep situeert de ene opvatting de psalm vlak na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap op grond van overeenkomsten met Jesaja 57,5; 62,4 en 65,3-7.¹²⁴ De andere opvatting gaat uit van een setting in de intertestamentaire periode.¹²⁵ De auteur was een van de getrouwe vromen (*chassidim*) in de tijd van de opkomst van het Hellenisme die zich verzetten tegen afgoderij.

De belangrijkste argumenten voor deze datering zijn het taalgebruik en de thematiek. Arameïsmen en het gebruik van het pronomen relativum אֲשֶׁר en de nota accusativi אֵת is kenmerkend voor jongere poëzie. Ook thematische en terminologische overeenkomsten met de wijsheidsliteratuur en Tritojesaja wijzen mogelijk in die richting.¹²⁶

Naast deze twee post-exilische dateringen is er ook tweetal pre-exilische dateringen. De eerste meer algemene opvatting baseert zich op (vermeende) toespelingen op het feest van de vernieuwing van

---

¹²⁴ E.g. Gunkel; Briggs; Deissler. Zie Groenewald, 'Part I', 93-94.

¹²⁵ E.g. Hossfeld & Zenger, *Psalmen*, 109. Cf. Zenger, *Psalmen I*, 210.

¹²⁶ Liess, *Weg*, 110-112; Groenewald, 'Part I', 93-96.

het verbond, de afzwering van andere goden en de verdeling van het land.¹²⁷ Ook taalkundige vergelijking met teksten uit Ugarit worden als ondersteuning voor deze positie aangevoerd.

Gearticuleerder is de klassieke opvatting dat de auteur van de psalm David is.¹²⁸ Een nadere precisering van de omstandigheden waarin de psalm ontstaan is niet op goede gronden te geven.¹²⁹ Deze opvatting berust op vier argumenten: 1) het opschrift דָּוִד moet opgevat worden als 'door David'; 2) de psalm bevat niets wat het Davidisch auteurschap uitsluit; 3) er is veel gemeenschappelijk met andere Davidische psalmen; 4) in Handelingen noemen Petrus en Paulus David als auteur en volgen waarschijnlijk de consensus van die tijd (wat mogelijk een oude traditie is).

Het is op basis van deze gegevens niet mogelijk om een verantwoorde keuze te maken. De taalkundige argumenten hebben hun waarde, maar kunnen niet verabsoluteerd worden. Het gaat daarbij altijd om een interpretatie van de gegevens. Ook staat de datering van de wijsheidsliteratuur en Tritojesaja niet vast. Hetzelfde geldt voor inhoudelijke parallellen met andere Schriftgedeelten.

De pressie of aantrekkingskracht van de afgoden op de dichter leidt Dahood tot de conclusie dat de dichter een bekeerde Kanaäniet is, terwijl Zenger op basis van dit gegeven juist denkt aan de hellenistische tijd.

Het beroep op het opschrift alleen overtuigt velen niet. Ook de vergelijking van deze psalm דָּוִד met andere Davidische psalmen mist grond indien het auteurschap van David van alle psalmen in twijfel wordt getrokken. De overige argumenten leveren geen bewijs voor het Davidisch auteurschap maar houden de mogelijkheid open. Dat neemt niet weg dat de traditie van David als auteur van de Psalmen reeds verankerd is in het Oude Testament zelf. De opschriften bij de Psalmen gaan waarschijnlijk ook terug op zeer oude tradities.¹³⁰

Het is mogelijk te berusten in een 'non liquet' wat betreft auteurschap en datering.¹³¹ Toch is er een werkbare aanpak die zowel conservatieve als meer kritische onderzoekers kan verbinden. Door uit te gaan van de literaire gestalte van de Psalm en die op haar eigen presentatie en pretentie te nemen, is er een gemeenschappelijke basis te vinden. Deze 'canonical approach'¹³² is synchroon omdat de canonieke gestalte van de tekst het uitgangspunt is.

---

¹²⁷ Weiser, *Psalmen*, 116; Dahood, *Psalms*, 1:87; Anderson, *Psalms*, 146.

¹²⁸ Keil & Delitzsch, *Commentary*, 5:135; N.H. Ridderbos, *Psalmen I*, 169; J. Ridderbos, *Psalmen I*, 125-126; Kaiser, 'Promise', 222-223; Trull, 'Exegesis', 304-305; Paul, *Psalmen I*, 128-129.

¹²⁹ Cohen, *Psalms*, 16. Zie voor een poging tot precisering van de omstandigheden: Noordzij, *Achtzestigste*, 77-81; Kaiser, 'Promise', 223.

¹³⁰ Zie voor deze problematiek en een positieve waardering van de opschriften: Dillard & Longman, *Introduction*, 240-244. Cf. Waltke & Houston, *Psalms*, 88-91.

¹³¹ Cf. Craigie, *Psalms*, 156; Bratcher & Reyburn, *Handbook*, 139.

¹³² Waltke & Houston, *Psalms*, 100-112.

Voor Psalm 16 betekent dit dat het opschrift לְדָוִד de psalm met David associeert. Er is veel voor te zeggen om dit op te vatten als 'van David'. Naast de plek in het 'eerste Davidspalter' (Ps. 3-41) kan meewegen dat de andere psalmen die als מִכְתָּם getypeerd worden verbonden zijn aan een gebeurtenis uit het leven van David. Verder gelden de hierboven genoemde argumenten voor de historische toeschrijving aan David ook voor deze canonieke toeschrijving aan David.

4.2. Genre

Wat betreft het precieze genre van Psalm 16 is er een waaier van opvattingen te vinden.¹³³ Hossfeld en Zenger merken op dat Psalm 16 'genrematig moeilijk te classificeren' is.¹³⁴

Het opschrift מִכְתָּם van David komt zes maal voor in Psalmen (Ps. 16 en Ps. 56-60). Het wordt door sommigen als genreaanduiding opgevat, maar de betekenis daarvan is onzeker.¹³⁵ De psalmen die deze typering dragen, lijken geen unieke kenmerken te dragen ten opzichte van andere psalmen.¹³⁶ De betekenis 'een inscriptie' lijkt het meest grond te hebben (LXX, Theodotion en Targum), maar helpt niet verder als het gaat om een duiding van het genre. Daarvoor zijn we op de inhoudelijke gegevens van de psalm aangewezen.

De meest ruime typering van het genre die op vrijwel eenparige bijval kan rekenen is 'Psalm van vertrouwen'. Een nadere precisering lijkt moeilijk omdat er meer dan alleen vertrouwen betuigd wordt.¹³⁷ Ook zijn klaag- en dankelementen aan te wijzen en word de psalm gekleurd door wijsheidstaal en een belijdende stijl.¹³⁸ Het lijkt erop dat dit vertrouwen niet sereen, maar aangevochten is geweest.

De suggestie van Groenewald om de inhoudelijke elementen te volgen, is vruchtbaarder dan te zoeken naar de precieze genreaanduiding. Hij onderscheidt: de invocatie van God en vertrouwen (1); *professio fidei* (2); polemie/afzwering (3-4); verzekerdheid van de erfenis (5-6); relatie met God (7-8); lied van vertrouwen/lof (9-11). De (didactische) functie van de psalm is dat de gedachtelijn gevolgd moet worden om in het lied van vertrouwen te kunnen eindigen.¹³⁹ Op die manier ontstaat het beeld van een lied dat gezongen kan worden als lied van toewijding en vertrouwen (of zelfs credo)¹⁴⁰, ondanks dat dit aangevochten wordt of werd door omstandigheden.

---

¹³³ Zie voor een overzicht van opvattingen: Groenewald, 'Part I', 91-93. Cf. Lindblom, 'Erwägungen', 187-190.

¹³⁴ Hossfeld & Zenger, *Psalmen I*, 108.

¹³⁵ Een overzicht van mogelijkheden: Craigie, *Psalms*, 154 n.1.

¹³⁶ Waltke & Houston, *Psalms*, 327.

¹³⁷ Ploeg, *Psalmen I*, 103.

¹³⁸ Liess, *Weg*, 108-110.

¹³⁹ Groenewald, 'Part I', 93.

¹⁴⁰ Gerstenberger, *Psalms I*, 92.

4.3. Plaats in het Psalter

De bestudering van de psalmen in de context van het Psalter heeft met name door het werk van Millard en Hossfeld en Zenger een krachtige impuls gekregen. Bij psalterexegese gaat het om ‘das Eigenprofil der einzelnen Psalmen als auch die Einbindung dieser Psalmen in ihren unmittelbaren und weiteren Buchkontext zu reflektieren’.¹⁴¹ Dit onderzoek heeft een synchrone en diachrone kant. Bij het synchrone onderzoek wordt de huidige canonieke gestalte van het Psalter onderzocht op verbanden tussen woorden, motieven en ordening (‘canonical approach’). In het diachrone onderzoek wordt de vraag gesteld naar het chronologische ontstaan en de groei van de (deel)verzamelingen.

Met het oog op het citaat van Psalm 16 in Handelingen is het eerstgenoemde perspectief vooral van belang. Zowel Petrus als Lukas hadden in de eerste eeuw te maken met de canonieke eindgestalte van de teksten van de Psalmen (doorgaans gedateerd tussen de 5^e en 2^e eeuw v. Chr.).¹⁴²

Voor de plaats van Psalm 16 in het Psalter zijn drie verbanden van belang: de verzamelingen van Psalm 15-24; de verbanden met de ‘buurpsalmen’; de verbanden met de ‘tweelingspsalm’ Psalm 23.

Psalm 15-24

Psalm 16 heeft zijn plaats in het eerste Davidpsalter (Ps. 3-41). Daarin zijn individuele klaag-, dank- en vertrouwenspsalmen te vinden. Ook is er een opklimmende lijn ‘van klacht naar lof’ in te zien.¹⁴³ Binnen dit boek zijn vier deelverzamelingen te onderscheiden. Psalm 16 behoort bij het cluster 15-24. Daarin is een concentrische structuur te zien¹⁴⁴:

15	‘Intochtsliturgie’
16	Vertrouwenslied
17	Klaaglied
18	Koningspsalm (Danklied)
19	Thora-/scheppingspsalm
20-21	Koningspsalm (Danklied)
22	Klaaglied
23	Vertrouwenslied
24	‘Intochtsliturgie’

---

¹⁴¹ Zenger, *Psalter*, 35. Geciteerd in: Liess, *Weg*, 403.

¹⁴² Cf. het overzicht bij Zenger, *Einleitung*, 445-448.

¹⁴³ Millard, *Komposition*, 205. Geciteerd in: Liess, *Weg*, 406.

¹⁴⁴ Millard, *Komposition*, 25. Geciteerd in: Liess, *Weg*, 406. Cf. Hossfeld & Zenger, ‘Wer darf’, 167-168; Waltke & Houston, *Psalms*, 290.

Psalm 15 en 24 zijn nauw op elkaar betrokken door dezelfde vraag: wie er mag wonen of klimmen op de 'berg' van JHWH? Daardoor komt de tempel als plaats van Gods woning thematisch mee als 'leeshorizont'.¹⁴⁵ Ook lichten zo expliciete en (mogelijke) impliciete verwijzingen naar de tempel op (Ps. 16,11; 17,15; 18,7; 20,3; 23,6). Het heiligdom is de plek van levensvervulling, bewaring en redding.

Het slot van Psalm 24 verbindt de tempelthematiek met het motief van de koning ('de koning der ere').¹⁴⁶ In het centrum van Psalm 15-24 staan de koningspsalmen en de Thora- en scheppingspsalm. Deze verbinding tussen de Thora en het koningschap is ook in de opening van het Psalter (Psalm 1-2) te vinden.¹⁴⁷ In deze deelverzameling wordt hierdoor het profiel van de ideale vrome koning naar voren gebracht, wat in afgeleide zin ook voor de vrome Israëliet geldt.¹⁴⁸

De vroomheid wordt nader uitgewerkt door het thema 'gerechtigheid' van mensen en de 'reddende gerechtigheid' van God. De vrome die mag wonen op de berg van JHWH is de rechtvaardige die zich vertrouwend vasthoudt aan Gods reddende ingrijpen. Dit vertrouwen op God wordt met name in Psalm 16 en 23 geuit.¹⁴⁹

Psalm 15, 16 en 17

Psalm 16 vormt met de beide 'buurpsalmen' 15 en 17 een kleine thematische serie van intocht, vertrouwen en klacht. Tussen Psalm 16 en deze buurpsalmen zijn verbale en thematische verbanden aan te wijzen.

Psalm 15 stelt de vraag wie bij JHWH mag schuilen en wonen. Het trefwoord 'wonen' wordt in Psalm 16,9 gebruikt in verband met het zekere en veilige wonen in de bescherming van JHWH. Het 'verkeren' (schuilen) in Psalm 15,1 is inhoudelijke parallel met 'schuilen' (toevlucht nemen) in Psalm 16,1. Daarnaast komt het motief van de 'weg' in beide psalmen voor (15,2; 16,11). Tot slot 'wankelt' de vrome uit beide psalmen niet, die deze dingen doet (15,5) omdat God aan zijn rechterhand is (16,8).¹⁵⁰ Deze verbindingen zorgen ervoor dat Psalm 16 als een nadere ontvouwing van Psalm 15 kan worden gelezen.¹⁵¹

---

¹⁴⁵ Liess, *Weg*, 409.

¹⁴⁶ Liess, *Weg*, 410.

¹⁴⁷ Zie voor de verbinding tussen 'Thora', 'nabijheid' en 'vreugde': Botha, 'True', 61-84.

¹⁴⁸ Hossfeld & Zenger, 'Wer darf', 181.

¹⁴⁹ Liess, *Weg*, 409.

¹⁵⁰ Keil & Delitzsch, *Commentary*, 5:135.

¹⁵¹ Liess, *Weg*, 415-416.

Ook tussen Psalm 16 en 17 zijn diverse verbanden aan te wijzen. Het motief van de 'weg' is ook in Psalm 17 aanwezig (17,5; 16,11) net als het 'niet wankelen' (17,5; 16,8) en het '(vast)houden'. Daarbij moet opgemerkt worden dat deze woorden per psalm vanuit een ander perspectief gebruikt worden. Het 'niet wankelen' is in Psalm 15 een belofte, in Psalm 16 een uiting van vertrouwen, en in Psalm 17 het beoogde gevolg van de juiste levenswandel. In Psalm 16 'houdt' JHWH de bidder 'vast'; in Psalm 17 'houdt' de bidder zich aan de wegen van JHWH 'vast'.

Het motief van de bescherming ('bewaren', 'schuilen' en 'rechterhand') komt in beide psalmen voor. Het gebed om bewaring uit Psalm 16,1 wordt ook in 17,8 geuit. Het 'schuilen' komt ook in beide psalmen voor (16,1; 17,7). In Psalm 16,8 is God aan de rechterhand van de dichter ter beveiliging. In Psalm 17,7 is het de rechterhand van God die bescherming geeft.

Tot slot is er nog te wijzen op de nabijheid van JHWH ('aangezicht' en 'verzadiging'). Beide psalmen eindigen met 'verzadiging' bij het 'aangezicht' van JHWH (16,11; 17,15). De verzadiging van vreugde uit Psalm 16 wordt door Psalm 17 nader ingevuld als de verzadiging met het beeld van JHWH.

De verbindingen tussen deze drie Psalmen laten zien dat de drie psalmen relatief veel thema's en motieven met elkaar delen. Psalm 15 bepaalt de insteek en het perspectief van de psalmgroep 15-24 en daardoor ook van de eerste reeks 15-17. Psalm 16 geeft een nadere ontvouwing van elementen van Psalm 15: wie op God vertrouwt en bij Hem (in Zijn tent) schuilt, mag wonen bij en verkeren met God. Zo iemand schuilt bij de God des levens, tegen de machtssfeer van de dood. Psalm 17 concretiseert, verdiept en intensiveert dat beeld.¹⁵²

Psalm 16 en 23

Zowel Psalm 16 als 23 kan getypeerd worden als een psalm van vertrouwen. Op deze manier staan ze ook als tweeling tegenover elkaar in de structuur van Psalm 15-24. Verschillende trefwoorden en motieven verbinden deze twee psalmen aan elkaar.

In beide Psalmen speelt het motief van goddelijke wegwijzing een belangrijke rol. In Psalm 23 moet de rechte weg als de 'heilvolle' weg worden opgevat.¹⁵³ Zo spreekt Psalm 16,10 ook over het 'pad des levens' als een pad dat levensvervulling geeft.

Daaraan verbonden is het motief van de nabijheid van God (16,8; 23,4). Daardoor wankelt de bidder in Psalm 16 niet en komt hij niet in het gevaar van de dood; hij wordt er niet aan overgelaten (16,10). In Psalm 23 zorgt de nabijheid van God ervoor dat de dichter zelfs niet vreest in een dal van doodsdruisternis. Van deze God ontvangt de dichter het 'goede' en 'weldadigheid' (23,6), hetgeen

---

¹⁵² Liess, *Weg*, 419-420. Cf. Hossfeld & Zenger, 'Wer darf', 179.

¹⁵³ Hossfeld & Zenger, *Psalmen I*, 154.

correspondeert met 'liefelijkheden' (16,10 cf. 16,6). Ook de maaltijd met een overvloeiende beker (23,5) en JHWH Zelf als 'deel mijns bekers' (16,5) zijn daarvan een teken.

Een verdere thematische verbinding ligt in de impliciete tempelmotieven in het slot van beide psalmen. Het heiligdom wordt als oord des levens gezien dat in tegenstelling staat tot de dood. Psalm 23 contrasteert de weg van recht en heil (23,3) die uitloopt op de tempel als plaats van het leven (23,6) met het dal van doodsduisternis (23,4). Dit correspondeert met het contrast in Psalm 16 tussen het leven dat in Gods nabijheid gevonden wordt en de dood. Beide Psalmen geven aan dat dit leven bij God bestendig is (Ps. 16: 'gedurig', 'eeuwig'; Ps. 23: 'al de dagen mijns levens', 'tot in lengte van dagen').¹⁵⁴

4.4. Structuur

Het vaststellen van de structuur van Psalm 16 wordt bemoeilijkt door tekstuele problemen die m.n. in vers 2-3, 5 en 6 te vinden zijn. Ook het metrum en de precieze afbakening van de zinnen zorgt voor een rand van onzekerheid.¹⁵⁵ Toch zijn er genoeg gegevens die aanknopingspunten vormen voor de structuur die als volgt kan worden weergegeven:¹⁵⁶

- 1   Gebed en belijdenis;
- 2-4   Loyaliteit aan JHWH en afzweren van de afgoden;
- 5-6   Erfenis van JHWH;
- 7-9   Beschermende nabijheid van JHWH;
- 10-11 JHWH als levensvervulling.

Het eerste vers onderscheidt zich formeel van het volgende onderdeel door de *imperativus singularis* in vers 1. De directe rede in vers 2 markeert het volgende deel met een eerste persoon singularis van het werkwoord die correspondeert met het vers 4. Inhoudelijk betreft vers 1 een gebed en vers 2-4 belijdende uitspraken.¹⁵⁷ Vers 2 volgt echter inhoudelijk vloeiend vanuit de vertrouwensformule van 1c, daarom worden vers 1 en 2 in de exegese (§4.5) samengenomen.

Vers 5-6 worden van het voorgaande deel afgebakend door de inzet met de Godsnaam JHWH en de wisseling van verbale zinnen naar een nominale zin. Inhoudelijk gaat het in vers 5-6 om de verhouding van de bidder tot God. Zowel het gebruik van de Godsnaam als de inhoud verbinden vers 2 en 5-6 met elkaar en verdiepen de belijdenis.

---

¹⁵⁴ Liess, *Weg*, 424-429.

¹⁵⁵ Terrien, *Psalms*, 175.

¹⁵⁶ Cf. Liess, *Weg*, 77-92.99; Fokkelman, *Major III*, 22-25; Peels, 'Communio', 249.

¹⁵⁷ Liess, *Weg*, 78.

Opnieuw wisselt de dichter vanaf vers 7 de zegswijze en gaat over in de eerste persoon singularis om te spreken over JHWH. De aandacht verschuift van de thematiek van het land naar God als raadgever en bestendiger van het lot van de dichter. De verzen worden ook verbonden door ‘antropologische grondbegrippen’ (nieren, rechterhand, vlees).¹⁵⁸

In vers 10 en 11 wordt weer overgeschakeld naar de directe rede (als in vers 1 en 5). Het partikel וְ moet volgens Liess niet als *causaal* (‘want’) worden opgevat maar als *affirmatief* (‘ja’, ‘zeker’) omdat het in een affirmatieve context wordt gebruikt.¹⁵⁹ Het verschil is in dit geval relatief: het affirmatieve gebruik in een climactische gedachtegang kan nog steeds een causaal verband veronderstellen. Thematisch verschuift de focus naar leven en dood. Vers 10 (dood) staat in contrast met vers 11 (leven). Vers 11 heeft een bijzondere intensiteit door de stijlfiguren (alliteratie, homoioteleuton, pluralis intensitatis) en de woorden die totaliteit uitdrukken in 11bc (‘verzadiging’ en ‘eeuwig’).¹⁶⁰

Voor het geheel van de psalm is typerend dat er een zekere opbouw naar de climax van vers 11 is waar te nemen.¹⁶¹ Aan de hand van verschillende beelden wordt het ‘goed’ uit vers 2 dat buiten JHWH niet te vinden is via vers 5-6 (erfenis) en 7-9 (nabijheid) in vers 11 als het ‘eeuwige’ leven (met JHWH) aangewezen. Zo vormen vers 1 met de bede ‘bewaar mij’ en vers 11 met het omvattende ‘eeuwig’ het raamwerk van de psalm.¹⁶²

Met het oog op Handelingen 2 is er nog een verbinding aan te wijzen die van belang is. In Handelingen worden alleen vers 8-11ab geciteerd. Daardoor wordt aan de eigen structuur van de Psalm gedeeltelijk voorbijgezien. Vers 8 is het centrum van 7-9 met een chiasme dat het woord ‘gedurig’ markeert.¹⁶³ Zowel het de ‘rechterhand’ als de tijdsaanduiding vormen een verbinding met vers 11.¹⁶⁴

4.5. Beknopte exegese

Vers 1-2

N.H. Ridderbos stelt dat het eigenlijke van de Psalm in het begin te vinden is, zoals de knop van een bloem die in het vervolg opengaat.¹⁶⁵ Het eigenlijke gebed is vervat in het eerste woord: *bewaar mij*. In dit gebed ligt impliciet een belijdenis van vertrouwen op God, die in vers 2 wordt aangesproken als

---

¹⁵⁸ Fokkelman, *Major* III, 24-25; Liess, *Weg*, 84.

¹⁵⁹ Liess, *Weg*, 68.

¹⁶⁰ Liess, *Weg*, 89-90.

¹⁶¹ Cf. Trull, ‘Exegesis’, 305.

¹⁶² Zenger, *Psalmen* I, 211. Cf. Liess, *Weg*, 98.

¹⁶³ Liess, *Weg*, 85-86.

¹⁶⁴ Trull, ‘Exegesis’, 306.

¹⁶⁵ N.H. Ridderbos, *Psalmen* I, 169.

JHWH. De bescherming is nodig vanwege twee gevaren: druk van de kant van de afgodendienaars (4) en de dreiging van de dood (10).¹⁶⁶

De bidder committeert zich aan JHWH en verwacht in deze asymmetrische verhouding hulp van Hem. Het goede komt niet alleen van JHWH, maar Hij is Zelf het goede van de bidder. Dit wordt beeldend uitgewerkt in vers 5-8. Het gebed om bescherming strekt zich dan ook uit over het hele leven ('pad' in vers 11) en heeft de relatie tussen de bidder en JHWH als hart.¹⁶⁷

Vers 3-4

De tekst van vers 3 is onzeker en heeft veelvuldig tot voorstellen van wijziging geleid. Aangezien daar weinig steun voor is in de handschriften is terughoudendheid geboden op dat vlak. De zin is nog afhankelijk van 'Ik heb gezegd' uit vers 2. De dichter spreekt nu tot of over de 'heiligen' en de 'heerlijken'. Daarbij kan gedacht worden aan de 'vromen'¹⁶⁸ of juist aan de afgoden.¹⁶⁹ In het laatste geval zou de vertaling van de tweede helft van de zin als volgt zijn: 'de machtigen van wie de mensen zeggen: al mijn behagen is in hen' of 'de machtigen in wie al het behagelijke is'.¹⁷⁰ Zenger verbindt dit aan de aantrekkingskracht van de afgodendienst op de dichter.¹⁷¹ Deze lezing verdient de voorkeur.

Duidelijk is dat vers 3-4 in beide lezingen in het verlengde van de toewijding aan JHWH (1-2) het tegendeel ten aanzien van de afgoden verklaard wordt (met of zonder *communio* met de geloofsgenoten). Voor degenen die hen dienen is de 'winst' het vermenigvuldigen van smarten. Het dienen wordt voorgesteld als het 'verwerven door een (bruids)schat'.¹⁷² De kostbare dienst aan de afgoden levert uiteindelijk geen vreugde maar 'smarten' op. Mogelijk is daarbij gedacht aan een (eind)oordeel in de vorm van de dood.¹⁷³ De dichter houdt zich verre van deze afgodendienst. Hij neemt geen deel aan de plengoffers en noemt zelfs de namen van de afgoden niet als consequentie van zijn toewijding aan JHWH (cf. Hos. 2,17).

Vers 5-6

Tegenover het niet noemen van de namen van de afgoden staat het (voorop) noemen en roemen van de naam JHWH in vers 5. In plaats van te geven ontvangt de dichter van Hem het 'goede' (uit vers 1).

---

¹⁶⁶ Uchelen, *Psalmen* I, 101; Goldingay, *Psalm*, 1:228.

¹⁶⁷ Hossfeld & Zenger, *Psalmen* I, 111.

¹⁶⁸ Zo o.a. Ridderbos, *Psalmen* I, 127; Goldingay, *Psalms* 1:229; Ross, *Psalms* I, 403. Zie m.n. Beuken, 'Psalm 16', 377-379.

¹⁶⁹ Zo o.a. Uchelen, *Psalmen* I, 101-102. Zie m.n. Peels, 'Communio', 239-251.

¹⁷⁰ Peels, 'Communio', 248.

¹⁷¹ Zenger, *Psalmen* I, 210.

¹⁷² Ross, *Psalms* I, 404.

¹⁷³ Zo Lindblom, 'Erwägungen', 193-194.

Zowel vers 5 als 6 gebruiken terminologie die te maken het land als gave en erfdeel van God.¹⁷⁴ De inzet maakt de bedoeling reeds duidelijk 'JHWH, mijn erfdeel en beker bent U!' Daarmee wordt uitdrukking gegeven aan de diepe relatie die er is tussen de dichter en JHWH. JHWH is de onderhouder van dat lot.¹⁷⁵

De inhoud van deze 'erfenis' wordt beschreven met terminologie van de verdeling van het land (cf. Joz. 13,23; 14,4; 15,13; 17,5; Num. 16,55; 18,21; Deut. 4,21). Het gebruik van deze termen draagt hier een metaforisch karkater.¹⁷⁶ Vanaf het moment van de verdeling van het land was deze invulling al aanwezig voor de priesters en levieten. Zij ontvingen geen tastbaar erfland, want 'Ik ben uw deel en uw erfenis' (Num. 18,20 cf. Deut. 10,9; 18,1).¹⁷⁷ In Psalm 16 worden twee gedachten nauw aan elkaar verbonden: God is het deel van de dichter en als gevolg daarvan ook de onderhouder van zijn levenslot.¹⁷⁸ Het accent valt op de eerste gedachte. Dat JHWH zijn God is, is als een wonderschoon stuk land dat hem toebedeeld is. JHWH heeft Zelf Zichzelf toebedeeld aan de dichter.¹⁷⁹

Vers 7-9

In vers 7 wordt nader uitgewerkt hoe de relatie tussen JHWH en de dichter is. Dat kan de dichter alleen in dankzegging doen. Uit deze toonzetting blijkt ook het vertrouwen van de dichter op verhooring van het gebed uit vers 1.¹⁸⁰ God geeft inzicht (raad, instructie); zelfs in het verborgen binnenste ('nieren') van de dichter heeft dat zijn weerklink. Deze levensleiding kan een algemene betekenis hebben of betrekking hebben op het voorgaande, maar een vooruitwijzende functie naar de bekendmaking van de 'weg des levens' (vers 11) ligt meer voor de hand.¹⁸¹

Vers 8 spitst de gedachte uit vers 7 toe door het vaste voornemen om JHWH 'gedurig voor zich te stellen'. God is een tegenover en levensgezel waar de dichter niet zonder kan en wil. Als gids is JHWH ook de bewaarder van het leven. Met God aan zijn rechterhand wankelt de dichter niet in doodsgevaar.¹⁸² De 'rechterhand' en het 'voor' of 'tegenover' zijn van God drukt Zijn presentie uit.

In vers 9 wordt de dichter nog specifieker. Het 'niet wankelen' wordt geconcretiseerd in het 'veilig wonen' van het vlees. Het 'wonen' knoopt (opnieuw metaforisch) aan bij het thema van het land.¹⁸³ Met 'vlees' (בָּשָׂר) is het fysieke lichaam bedoeld¹⁸⁴ dat samen met het 'hart' (9a) het geheel van

---

¹⁷⁴ Uchelen, *Psalmen* I, 102; Hossfeld & Zenger, *Psalmen* I, 111.

¹⁷⁵ Kraus, *Psalmen* I, 265-266. Contra Schmidt, *Psalmen*, 24.

¹⁷⁶ Uchelen, *Psalmen* I, 102; Hossfeld, 'Metaphorisierung', 29. Contra Herrick, 'Use', 4.

¹⁷⁷ Briggs, *Psalms* I, 120.

¹⁷⁸ Cf. N.H. Ridderbos, *Psalmen* I, 173-174.

¹⁷⁹ Hossfeld & Zenger, *Psalmen* I, 112. Cf. Paul e.a., *Psalmen* I, 131.

¹⁸⁰ Goldingay, *Psalms*, 1:231.

¹⁸¹ Zo Hossfeld & Zenger, *Psalmen* I, 112.

¹⁸² Cf. Hossfeld & Zenger, *Psalmen* I, 112; Craigie, *Psalms*, 157; Groenewald, 'Part II', 103.

¹⁸³ Liess, *Weg*, 209.

¹⁸⁴ TLOT, 283-284. Cf. TDNT, 7:107.

de mens aanduidt.¹⁸⁵ Hierdoor wordt de thematiek van leven en dood opgeroepen die in het slot centraal staat.¹⁸⁶

Vers 10-11

In vers 10 liggen de belangrijkste elementen die van belang zijn voor het verstaan en de waardering van het gebruik van Psalm 16 in Handelingen 2. Gregory Trull heeft de verschillende opvattingen in vijf categorieën ingedeeld, waarvan er twee de meeste aanhang hebben.¹⁸⁷ Dahood stelt (als enige) dat het vers naar een opname of overbrenging zoals Henoeh en Elia verwijst. Een tweede visie (o.a. Briggs, Constant en VanGemeren) interpreteert dit vers als Davids gemeenschap met God na de dood. Een derde meer algemene visie (o.a. Weiser en Aparicio) ziet in dit vers de ononderbroken gemeenschap met God (die verder ongedefinieerd blijft).

De twee opvattingen die het meeste aanhang hebben zijn de visie dat David verwachtte om gered te worden van een ontijdige dood; en dat dit vers over een persoonlijke opstanding uit de dood spreekt (als hoop van David en/of de Messias). Voor de helderheid zijn deze te typeren als respectievelijk 'redding van de dood' en 'redding uit de dood'.¹⁸⁸

Zoals opgemerkt (bij §4.4) geeft het partikel כִּי een affirmatief verband aan tussen vers 9 en 10 maar resulteert vanwege de intensivering inhoudelijk in een nauwe verbinding tussen beide gedachten ('zelfs mijn vlees zal zeker wonen; voorzeker, U zult mijn ziel niet overlaten aan de Sheol').

Het woord עִזַּב heeft de betekenis van 'verlaten', '(ten prooi) overlaten'.¹⁸⁹ Het voorzetsel לְ kan vertaald worden als 'aan' of 'naar'. De vertaling 'aan' zou opgevat kunnen worden als steun voor de opvatting van 'redding van de dood' ('U zult me aan de dood niet prijsgeven'). Daartegenover zou 'in' de 'redding uit de dood' kunnen impliceren ('U zult mij in de dood niet achterlaten' - maar weer opwekken). Echter, beslissend voor de betekenis is dit niet. Zowel niet verlaten 'in' als 'naar' kan betrekking hebben op 'redding van de dood' of 'redding uit de dood'. Vergelijkend onderzoek van het gebruik van het voorzetsel bij 'verlaten' en 'Sheol' en equivalenten levert geen doorslaggevend bewijs voor een keuze.¹⁹⁰

De term שְׁאוֹל komt 65 keer voor in het Oude Testament en kan zowel het graf als de onderwereld aanduiden. Het woord is uniek binnen de semitische talen en wordt zonder lidwoord gebruikt. Kenmerkend is de scheiding van JHWH. Daardoor heeft 'Sheol' altijd een negatieve

---

¹⁸⁵ Uchelen, *Psalmen* I, 103; Liess, *Weg*, 209.

¹⁸⁶ Liess, *Weg*, 209.

¹⁸⁷ Trull, 'Exegesis', 307-308.

¹⁸⁸ Cf. het overzicht van 'Diesseitsinterpretationen' en 'Jenseitsinterpretationen' in Liess, *Weg*, 3-30.

¹⁸⁹ Contra Dahood, *Psalms*, 1:90-91. Zie e.g. NIDOTTE 3:364-365.

¹⁹⁰ Zie de poging van Bierberg, *Conserva*, 70-71; en de kritiek van Trull, 'Exegesis', 310-311.

connotatie. Het is de plek die vooral passend is voor goddelozen en wordt vrijwel alleen als dreigend gericht gebruikt. De Sheol wordt voorgesteld als plek onder de aarde (Gen. 37,35; Job 7,9; Ezech. 31,15.17; 32,27) waarheen mensen ‘afdalen’ tegen hun wil. Als het gaat om het lichaam heeft de Sheol betrekking op het graf.¹⁹¹ In de context van Psalm 16 spelen zowel de algemene betekenis (van God gescheiden) als de meer bijzondere betekenis (plaats voor het dode lichaam, graf) van ‘Sheol’ een rol. Het woord ‘vles’ (9c) legt een accent op het fysieke aspect van het menszijn, terwijl de woorden ‘hart’ (9a) en ‘eer’ (9b) aangeven dat de gehele persoon in beeld blijft. De specifieke plaats van de onderwereld komt niet expliciet in beeld. De Sheol staat meer onbepaald voor de invloedssfeer en het machtsgebied van de dood.

Parallel aan ‘Sheol’ wordt שְׁחַת gebruikt. De vraag is of dit vertaald moet worden met ‘put’, ‘graf’ of ‘verderving’. Het woord komt 25 keer voor in het Oude Testament. Dat is altijd in poëtische passages. Een belangrijke vraag is of שְׁחַת van één of twee wortels afgeleid kan worden: שָׁחָה (‘neerzitten, neerzinken, rusten’) en ook op de stam שְׁחַת.¹⁹² In de woordenboeken is daar geen overeenstemming over.¹⁹³ De mogelijkheid is filologisch niet uit te sluiten en op enkele plekken zelfs waarschijnlijk. In Psalm 55,24 is er sprake van een בְּאֵר שְׁחַת waar de vertaling ‘put van verderf’ meer voor de hand ligt dan ‘put van de put’. Verder is in Job 17,14 een aanwijzing te vinden dat שְׁחַת een mannelijke vorm heeft (‘Indien ik zeg tot שְׁחַת: gij zijt mijn vader’). Hieruit leidt (o.a.) Waltke af dat op sommige plekken de vertaling ‘put’ en op andere ‘verderf’ passend is.¹⁹⁴

Wat betreft Psalm 16,10 zijn er een aantal argumenten ten gunste van de vertaling ‘verderving’. Allereerst heeft het werkwoord ‘zien’ hier de betekenis van ‘ervaren’, ‘ondervinden’.¹⁹⁵ In de betekenis van een plaats (‘graf’, ‘put’) wordt een werkwoord van beweging gebruikt (‘komen’, ‘gaan’, ‘afdalen’; zie e.g. Job 5,26; 21,13; Pred. 9,10; Ps. 7,15). Daarnaast kan als secundair argument verwezen worden naar de vroegste vertalingen die ook ‘verderf’ vertalen (m.u.v. de Targum).¹⁹⁶ Het parallelisme in Ps. 16,10 is geen doorslaggevend tegenargument. Het gaat hier niet om een synoniem maar om een synthetisch parallelisme. In de rest van de psalm zijn de parallelismen ook synthetisch op te vatten.¹⁹⁷

---

¹⁹¹ Zie: NIDOTTE, 4:6; Paul, *Ezra-Job*, 862-865. Cf. Johnston, ‘Left’, 216-221.

¹⁹² Kautsch, *Gesenius*, §95k, 279.

¹⁹³ In NIDOTTE en TWOT zijn zelfs (gedeeltelijk) conflicterende lemma’s opgenomen. Zie een overzicht bij Trull, ‘Exegesis’, 316-317.

¹⁹⁴ Waltke, ‘Theology’, 1112-1113.

¹⁹⁵ NIDOTTE, 3:1008.

¹⁹⁶ Waltke, ‘Theology’, 1113; Trull, ‘Exegesis’, 318-319.

¹⁹⁷ Contra Liess, *Weg*, 212.

Hieruit volgt dat de vertaling ‘verderving’ goede grond heeft. Dat wil niet zeggen dat de beide betekenissen vanwege de verschillende wortels als absoluut van elkaar gescheiden moeten worden gezien. Het graf is de plek van het verderf van het lichaam en tegelijk de manifestatie van de dood en de Sheol.¹⁹⁸ In Psalm 16,10b wordt met ‘verderving’ de macht van de ‘Sheol’ geëxpliciteerd.

Degene die ‘het graf niet zal zien’ is de עֲדֹנָי van God. Deze aanduiding die is afgeleid van עָדָה kan als actief (‘getrouwe, vrome’) en passief (‘in de gunst staande’) worden opgevat. עָדָה verwijst in de Psalmen vrijwel alleen naar de goedertierenheid van JHWH tegenover Zijn volk in de verbondsrelatie. Daarnaast kan het ook deugden van een mens aanduiden (Ps. 109,12 ‘weldadigheid’). עֲדֹנָי wordt parallel gebruikt met ‘arme’ en woorden die ‘reinheid’ en ‘recht’ aanduiden, en contrasteert met de ‘kwade’ en ‘goddeloze’. Hieruit blijkt dat de actieve betekenis ‘getrouwe, vrome’ doorgaans gebruikt wordt.¹⁹⁹ Dat neemt niet weg dat de ‘vrome’ altijd aangewezen is op en gemodelleerd wordt naar JHWH’s עָדָה. Als zodanig is de vertaling ‘gunstgenoot’ ook mogelijk.²⁰⁰

Ringgren noemt drie plaatsen waar עֲדֹנָי min of meer synoniem is aan עָדָה (Ps. 86,2; 116,15; 16,10).²⁰¹ Daar lijkt het accent meer te vallen op de עֲדֹנָי als ontvanger van de עָדָה van JHWH. In Psalm 16 lijkt de עֲדֹנָי iets van beide kanten te hebben. De bidder is een ‘vrome’ die het bij JHWH alleen zoekt, en daardoor ook een ‘begunstigde’ is die de bescherming en עָדָה van JHWH ontvangt. Pogingen om de עֲדֹנָי te onderscheiden van de ‘ik’ in de Psalm hebben geen grond. Het parallelisme in vers 10 geeft afdoende bewijs voor de identificatie van de ik-persoon als עֲדֹנָי (cf. Ps. 4,4).²⁰²

Een ander opvallend motief in het slot van de Psalm is het ‘pad des levens’. Deze term komt met name voor in Spreuken. Het ‘pad des levens’ staat steeds in contrast met de dood en ‘Sheol’ (e.g. Spr. 2,18-20; 15,24). Liess wijst erop dat deze uitdrukking parallel wordt gebruikt aan de ‘paden van het recht’, het ‘pad der vromen’ en het ‘spoor van het goede’.²⁰³ God is een ‘bewaarder’ (cf. Ps. 16,1) van hen die deze weg gaan. Tegelijk valt in Psalm 16 meer dan in de wijsheidsliteratuur het accent op het ‘wedervaren’ van de dichter (meer passief dan actief).²⁰⁴ De kwaliteit van de ‘weg des levens’, die getypeerd wordt als ‘verzadiging van vreugden’ en ‘liefelijkheden’, bestaat in de ervaring van de nabijheid van God.²⁰⁵

---

¹⁹⁸ Cf. Barth, *Erretung*, 66-69.

¹⁹⁹ ThWAT, 3:83-85.

²⁰⁰ TLOT, 1:463.

²⁰¹ ThWAT, 3:85.

²⁰² Cf. Waltke & Houston, *Psalms*, 336.

²⁰³ Liess, *Weg*, 237-239.

²⁰⁴ Liess, *Weg*, 243-244.

²⁰⁵ J. Ridderbos, *Psalmen I*, 132.

De vertaling ‘weg tot het leven’ is minder juist.²⁰⁶ Hoewel de weg wel degelijk richting heeft en niet op iets anders kan uitlopen dan het leven met JHWH is meer de weg zelf dan het eindpunt in beeld. De bestendigheid van deze gemeenschap wordt uitgedrukt door de machtige ‘rechterhand’ van God. Het woord נֶצַח (‘eeuwig’) benadrukt ook de voortduur van deze gemeenschap. Soms wordt uit de context duidelijk dat deze voortduur zich beperkt tot de levensduur; op andere plekken lijkt de oneindigheid meer op eeuwigheid (e.g. Jes. 34,10).²⁰⁷ In Psalm 16,11 is niet goed af te bakenen wat de betekenis is. In ieder geval is de levensduur van de dichter in beeld, maar vanwege het climactische slot is een verdere voortduur niet uit te sluiten.

4.6. Evaluatie

De gegevens van deze beknopte exegetische schets kunnen nu nader worden geëvalueerd. Na een algemene typering van de psalm kan de vraag naar het perspectief behandeld worden onder de kopjes ‘eschatologie’ en ‘Messiaans perspectief’.

Algemeen

In Psalm 16 is een *sterke monotheïstische tendens* op te merken. Typerend is dat het niet noemen van de namen van de afgoden (vers 4) letterlijk wordt gevolgd door het noemen van de naam JHWH en het emphatische אֱלֹהִים. Dit monotheïsme bestaat niet in een theoretisch concept, maar wordt beleeden en beleefd in de bede ‘bewaar mij’ en het zich wenden tot God ‘want ik betrouw op U’ uit vers 1.

Deze *vertrouwenshouding* is een tweede karakteristieke trek van de psalm die inherent is aan de monotheïstische inzet. Dit vertrouwen dat op God gericht is, krijgt verder gestalte in de beschrijvende taal en de directe aanspraak van God. De dichter spreekt God aan als ‘zijn deel’ en gebruikt zo de landsthematiek als beschrijving voor de relatie tussen hen. Al het aardse geluk wordt als beeld gebruikt om aan te duiden wat JHWH voor de dichter is. Zenger typeert dit niet zonder grond als een vorm van mystiek.²⁰⁸ Deze taal van de omgang wordt uitgediept in het leven met JHWH (vers 7-8). De nauwe band tussen JHWH en de dichter is op een bepaalde manier onverbreekbaar omdat God hem niet zal afvallen (‘overlaten’). Daarnaast is deze relatie ook bestendig (vers 8 ‘gedurig’, vers 11 ‘eeuwig’). Dat is de ‘garantie’ (‘bewaring’) voor het leven en geluk van de dichter.

Twee motieven die Liess een prominente plek geeft, zijn die van de ‘weg’ en de ‘tempel’. Het motief van de ‘weg’ is nadrukkelijk aanwezig in de taal van de levensleiding die JHWH biedt. Dit is met name

---

²⁰⁶ Zie de bespreking bij Liess, *Weg*, 245-247.

²⁰⁷ NIDOTTE, 3:139 cf. ThWAT, 5:567.

²⁰⁸ Zenger, *Psalmen I*, 209.

te vinden in vers 7-8 en de uitdrukking 'pad des levens' in vers 11. De tempelmotieven komen minder aan de oppervlakte maar zijn aan te wijzen in vers 9-11 in het 'zeker wonen' en het contrast tussen leven en dood. De tempel wordt als veilige plek gezien (cf. Ps. 27,5) waar men kan 'wonen' in de sfeer van het leven. Hoewel Psalm 16 niet expliciet de tempel noemt, wijzen het woordgebruik in de psalm zelf en de verbanden die gesignaleerd zijn in §4.4 in deze richting. Het tempelmotief is in het licht van de verzameling van Psalm 15-24 latent aanwezig. Voor zowel het motief van de 'weg' als de 'tempel als levensoord' geldt dat ze uitwerking zijn van het vertrouwensmotief. De band met JHWH heeft als gevolg dat de levensweg van de dichter geleid en beschermd wordt door God Zelf. Zijn leven speelt zich af in de invloedssfeer van het leven.

Eschatologie

Van groot belang is het perspectief van de psalm met betrekking tot de toekomst. Dit spitst zich toe op de vraag of de psalm spreekt over 'redding van de dood' of 'redding uit de dood'. Zoals uit de beknopte exegese bleek is in de beslissende verzen 8-11 niet met volstrekte zekerheid vast te stellen waar de gebruikte woorden betrekking op hebben. De vertegenwoordigers van de 'diesseitsinterpretation' leggen sterk de nadruk op het leven als het 'leven hier en nu' en de dood als 'dreigende ontijdige dood'. Aan de andere kant benadrukken de voorstanders van de 'jenseitsinterpretation' dat het vlees (lichaam) van de dichter veilig zal wonen en geen 'verderving' zal zien, maar leven zal bekend maken (na de dood). Daaruit wordt een hoop op een persoonlijke opstanding afgeleid. Geen van beide uitlegtradities kan het bewijs daarvoor sluitend krijgen. Het taalgebruik is te compact en te weinig specifiek. Daarom moet een andere mogelijkheid onder ogen worden gezien.

De spits van de psalm is gelegen in de relatie tussen de dichter en JHWH. Voor alle delen en motieven van de psalm geldt dat ze direct verbonden zijn met deze hoofdlijn. Dat heeft ook consequenties voor de interpretatie van de motieven die gebruikt worden. Reeds bij vers 5-6 is de zogenaamde 'metaforisering' van het land opgemerkt. Deze wordt door de meeste uitleggers onderkend. Het goede van het tastbare land wordt als beeld gebruikt om het 'deel' van de dichter te beschrijven (nl. JHWH Zelf). Deze 'metaforisering' was reeds vanaf de verdeling van het land aanwezig voor de levieten (cf. ook Abraham in Gen. 15,2).

In vers 7-9 is het opnieuw de nabijheid van JHWH die zorgt voor levensleiding door inzicht en onderwijs. Waarin dit inzicht en onderwijs bestaat, wordt niet geëxpliciteerd. Wel is het resultaat duidelijk: in de nabijheid en geborgenheid van God (als tegenover en medestander) is er van 'wankelen' geen sprake. Bij dit 'wankelen' moet gedacht worden aan doodsgevaar. Er is een (al dan niet acute) dreiging voor het leven ('hart', 'eer' en 'vlees') van de dichter. Deze dreiging van de

doodsmacht ('Sheol' en de uitwerking 'verderving') blijkt een realiteit te zijn die tussen de dichter en JHWH in kan komen te staan. Of deze doodsdreiging concreet een 'ontijdige dood' aanduidt en het leven 'levensverlenging' dan wel ziet op 'eeuwig leven' na de dood, kan hieruit niet worden opgemaakt. Voor de dichter ligt dat waarschijnlijk in elkaars verlengde. Het leven zonder Gods aangezicht is een leven in de invloedssfeer van de dood. En het leven met God is meer dan het leven zelf (cf. Ps. 63,4). Zoals de concrete gave van het land wijst naar het 'deel' dat JHWH Zelf is, wijst ook de gave van het leven naar het leven voor het aangezicht van JHWH.

Dat betekent dat leven (in de gemeenschap met God) en dood (als graf en verderfplek van de hele mens) als grootheden tegenover elkaar staan. Daarvan belijdt de dichter dat de band van de gemeenschap met God sterker is dan de macht van de dood (vers 8-10). Ja, God zal een weg bekendmaken die gekarakteriseerd wordt als 'leven' en verzadiging van vreugde (Godsgemeenschap) behelst. Deze grote woorden in de climax van de Psalm zijn in betekenis moeilijk af te grenzen.²⁰⁹ Het is mogelijk dat de dichter hier een hyperbool gebruikt voor 'slechts' bewaring voor een ontijdige dood.²¹⁰ Zenger heeft echter gelijk als hij voorzichtig stelt: 'Met deze belijdenis is de deur naar de onverwoestbare levensgemeenschap met God, dat is naar een 'eeuwig' leven, opengezet'.²¹¹ Van de 'weg des levens' is in de Psalm nog geen eindpunt in zicht. Alleen de duurzaamheid van de Godsgemeenschap wordt benadrukt (vers 8 'gedurig', vers 11 'eeuwig').

Concluderend kan gesteld worden dat in de psalm de levensgemeenschap met God centraal staat en zo hoog wordt aangeslagen dat zij sterker is dan de dood. Waar God de dichter nabij is, heeft de dood geen beslissende macht. De weg van en met God is een duurzame weg des levens. Door het gebruik van niet nader afgegrensde taal, heeft de psalm een openheid naar de toekomst die getypeerd kan worden als een *eschatologisch potentieel*.

Messiaans perspectief

Een vraag die nauwelijks behandeld wordt door exegeten is die naar het messiaanse gehalte of perspectief van de psalm. De reden daarvoor ligt voor de hand: het thema 'koningchap' lijkt geen rol te spelen in de psalm. Toch is het van belang om deze invalshoek te verkennen vanuit de psalm zelf en de context van het psalter.

Voor wat betreft de psalm zelf gaat het om de vraag: over wie gaat het in de psalm en in het bijzonder in vers 8-11? De opvatting dat de דָּוִד onderscheiden moet worden van de ik-persoon in de psalm is

---

²⁰⁹ Ridderbos merkt deze 'absolute woorden' ook op: J. Ridderbos, *Psalmen I*, 131-132. Cf. Curtiss, 'Interpretation', 115; Weren, 'Macht', 52.

²¹⁰ Waltke & Houston, *Psalmes*, 336.

²¹¹ Zenger, *Psalmen I*, 210.

hierboven afgewezen. Wanneer we deze identificeren met de auteur, is David de referent. Als vertrouwenspsalm wil dit lied een voorbeeld tot navolging geven. De ik-persoon heeft de houding van de ideale vrome, de דָּוִד . Hij vertrouwt op en schuilt bij JHWH. Deze functie mocht ook van de koning van Israël verwacht worden. Hij moest het volk voorgaan in de dienst aan JHWH. Zoals Von Rad treffend opmerkt dat Israël 'staat of valt met zijn gezalfde'.²¹²

Kaiser en Trull (die de passieve vertaling 'begunstigde' prefereren) maken zich sterk voor een koppeling van דָּוִד met messiaanse motieven in deze psalm.²¹³ Deze verbinding komt in het psalter voor (Ps. 89 en mogelijk 4,4) en vindt zijn grond in 2 Samuël 7. Daar belooft JHWH dat Zijn דָּוִד niet zal wijken van Davids geslacht (2 Sam. 7,15-16). David refereert hier later zelf ook aan (2 Sam. 22,51), net als Salomo na hem (1 Kon. 3,6; 2 Kron. 6,42). In dit verband functioneert דָּוִד vrijwel als synoniem van het verbond.²¹⁴ Kaiser verwijst tevens naar Psalm 89 waar de דָּוִד van JHWH genoemd wordt als reden van de zalving van David (Ps. 89,2.20.25.34).²¹⁵ David wordt daar ook met de messiaanse titel 'knecht' aangeduid en als gezalfde gepresenteerd (89,4.21). Hoewel Kaiser te snel en te stellig hieruit concludeert dat Psalm 16 als messiaanse psalm moet worden gelezen, hebben zijn opmerkingen in een breder perspectief hun waarde.

Wanneer Psalm 16 in haar canonieke context gezien wordt zijn er op twee verwante wijzen aanknopingspunten voor een messiaanse lezing. Allereerst vanuit de *structuur van het Psalter*. In de deelverzameling van Psalm 15-24 is de ideale koning als 'thora-vrome' het centrum (zie §3.4). Psalm 16 draagt als Davidische psalm bij aan dat portret van de koning als דָּוִד . Dat de verzameling 15-24 ook nog deel uitmaakt van het 'eerste Davidspsalter' (Ps. 3-41) versterkt dat beeld.

De tweede wijze die een messiaanse lezing mogelijk maakt is het *algemene gebruik van het psalter* met dat doel. Naast het liturgische gebruik van het Psalter is gaandeweg een messiaanse lezing ontstaan. In de 'koninklijke' psalmen wordt veelal een ideale koning geportretteerd die beschreven wordt in termen die verder gaan dan de historische realiteit. De koning regeert tot aan de einden der aarde (Ps. 2,7-8); zo lang als zon en maan er zijn (72,5); en hij ontvangt een plaats aan de rechterhand van God (110,1). Deze uitdrukkingen kunnen aan *Hofstil* toegeschreven worden (Gunkel) en als zodanig als hyperbolen worden opgevat. Desalniettemin houden deze gedeelten verband met de beloften van het Davidisch verbond en zijn als zodanig geladen met messiaanse verwachting. Wanneer blijkt dat David en zijn opvolgers deze messiaanse gestalte niet vervullen en het volk in ballingschap gaat, wordt

---

²¹² Von Rad, *Theologie*, 361.

²¹³ Kaiser, 'Promise', 225-226. Trull, 'Exegesis', 313-315.

²¹⁴ Trull, 'Exegesis', 314-315.

²¹⁵ Cf. Juel, 'Social', 547-549; Konkel, 'Apostolic', 17-18.

de messiasverwachting eschatologisch van karakter.²¹⁶ Samuel Terrien merkt op bij Psalm 21: 'The theology of kingship and divine power had to be re-examined in the light of the historical events. Psalm 21 needed to be interpreted eschatologically. The Anointed One began to be viewed as the Messiah at the end of time'.²¹⁷ Ondanks het feit dat Psalm 16 geen duidelijke 'koninklijke' psalm is,²¹⁸ biedt de plaats in het psalter en de messiaanse lezing van het psalter wel de mogelijkheid om de psalm als 'koninklijk' en 'messiaans' te lezen.

Het is van belang om dit argument goed te definiëren. Psalm 16 is als zodanig niet direct als 'messiaans' te typeren. De psalm kan alleen vanwege het opschrift 'van David' en (mogelijk) de term דָּוִדָּאָ aan de persoon van David en het concept 'koning' gekoppeld worden. Het ideale beeld dat in de psalm van de vrome (koning) wordt geschilderd, vormt een mogelijk aanknopingspunt om de psalm in breder perspectief te lezen. De plek die de psalm in de canonieke eindgestalte van het psalter heeft ontvangen en de messiaanse lezing van de koninklijke psalmen bieden een dergelijke verbreding van het perspectief. Van Psalm 16 geldt dat zij (passief) beperkte aanknopingspunten biedt die alleen door een bepaalde plek in weidser perspectief daadwerkelijk in een messiaanse lezing betrokken kunnen worden.

4.7. Conclusie

De deelvraag die in dit hoofdstuk beantwoord moet worden is: *Welke betekenis heeft Psalm 16 MT in de oudtestamentische context?* Het antwoord hierop bestaat in drie delen:

Typering

Psalm 16 is in de tekstoverlevering van de Masoretische Tekst te typeren als een monotheïstisch lied van vertrouwen. Dit vertrouwenslied is climactisch van opbouw en incorporeert vanuit deze hoofdlijn en opbouw andere thema's en motieven als 'de weg', 'Gods nabijheid', het contrast tussen 'leven en dood'.

Inhoud

Het exclusieve vertrouwen op JHWH wordt uitgedrukt in het gebed 'bewaars mij' (1). De bidder committeert zich aan JHWH alleen (2-4) en verwacht in deze asymmetrische verhouding hulp van Hem. Het goede komt niet alleen van JHWH, maar Hij Zelf is het goede van de bidder. Daarvoor gebruikt de dichter de terminologie van de verdeling van het land: JHWH is het 'deel' van de dichter (5-6). De band

---

²¹⁶ Waltke, *Theology*, 888-890; Waltke & Houston, *Psalms*, 105-108.

²¹⁷ Terrien, *Psalms*, 223.

²¹⁸ Ridderbos typeert de psalm wel als zodanig op basis van het opschrift: J. Ridderbos, *Psalmen I*, 125.

tussen JHWH en de dichter zorgt voor levensleiding, onderwijs en bescherming (7-8). Het hoopvolle vertrouwen dat de dichter uitspreekt gaat zover dat zelfs de invloedssfeer van de dood de dichter niet van God kan scheiden. Omdat God aan zijn zijde is, zal hij veilig zijn – zelfs tegenover de dood in de gedaante van het graf en verderf. God geeft de dichter daarentegen het ‘pad des levens’ te bewandelen dat bestaat in een bestendig leven met JHWH (verzadiging van vreugde, liefelijkheden uit Gods rechterhand).

Perspectief

De reikwijdte van de bescherming van JHWH is in de psalm niet afgebakend. De dichter is als gehele persoon (‘hart’, ‘eer’ en ‘vlees’) betrokken in de relatie met JHWH en ontvangt als vrucht van die relatie bescherming. De band aan JHWH is sterker dan de dood (8-10). Tegenover de dood is de gemeenschap met JHWH het leven.

Hoewel niet is vast te stellen of Psalm 16 het leven na de dood direct op het oog heeft, bieden de woorden die gebruikt worden in de climactische opbouw een opening in die richting. De psalm heeft een nadrukkelijk eschatologisch potentieel.

Psalm 16 is als zodanig niet direct als ‘messiaans’ te typeren. De psalm kan alleen vanwege het opschrift ‘van David’ en mogelijk de term ‘מֶלֶךְ’ aan de persoon van David en het concept ‘koning’ gekoppeld worden. Het ideale beeld dat in de psalm van de vrome (koning) schildert, geeft de psalm potentieel om het perspectief te verbreden. De plek die de psalm in de canonieke eindgestalte van het psalter heeft ontvangen (‘eerste Davidpsalter’ en 15-24) en de messiaanse lezing van de koninklijke psalmen bieden een dergelijke verbreding van het perspectief.

5. Psalm 16 in de Septuaginta

Na de exegese van Psalm 16 MT op hoofdlijnen kan een vergelijking gemaakt worden met de tekst van de LXX. De invloed van de LXX op de receptie van Psalm 16 in het Nieuwe Testament wordt door deze vergelijking in kaart gebracht. De deelvraag die beantwoord wordt is: *Hoe verhoudt Psalm 16 LXX zich tot de MT?* Hierin valt het accent op de verschillen die mogelijk van invloed zijn op het gebruik van Psalm 16 in Handelingen 2.

5.1. Tekstvergelijking

De vertaling van de LXX staat dicht bij de tekst van de MT. Als de beide teksten van de MT en LXX naast elkaar gelegd worden, valt op dat de belangrijkste verschillen vooral vers 9 tot 11 betreffen. Hieronder zijn zijn de opvallendste verschillen in de tekst gemarkeerd door onderstreping (LXX) en omlijning (MT).

Psalm 16 MT

- 1 מִכְתָּם לְדַגְדַּג שְׁמֵרָנִי אֶל כִּי־חֲסִיתִי בָּהּ:
- 2 אֲמַרְתָּ לַיהוָה אֲדֹנָי אַתָּה טוֹב־לִי בְלִעְלִיָּהּ:
- 3 לְקַדוֹשִׁים אֲשֶׁר־בָּאָרֶץ הַגֹּמָה וְאֲדִירֵי כָל־חַפְצֵי־בָם:
- 4 רִבְבוּ עֲצָבוֹתֶם אַחַר מְהָרוּ בְלִיאָסִיד נִסְכִּיהֶם מִקֶּם וּבְלִיאָסִיד אֲשֶׁר אֵת־שְׂמוֹתָם עַל־שִׁפְתַי:
- 5 יְהוָה מִגַּת־חַלְקִי וְכֹסֵי אֵתֶּךָ תוֹמִיךָ וְרַלְיָהּ:
- 6 חֲבָלִים נִפְלוּ־לִי בְנַעֲמִים אֲחֵי־נַחֲלֹת שִׁפְרָה עָלַי:
- 7 אַבְרָהָם אֲתִי־הוּוֹה אֲשֶׁר יַעֲצָנִי אֲחֵי־לֵילוֹת יִסְרֹנִי כְלִי־חַיָּהּ:

Psalm 16 (15) LXX

- ¹ Στηλογραφία τῷ Δαυιδ. Φύλαξόν με, κύριε, ὅτι ἐπὶ σοὶ ἤλπισα.
- ² εἶπα τῷ κυρίῳ Κύριός μου εἶ σύ, ὅτι τῶν ἀγαθῶν μου οὐ χρείαν ἔχεις.
- ³ τοῖς ἁγίοις τοῖς ἐν τῇ γῆ αὐτοῦ ἔθουμάστωσεν πάντα τὰ θελήματα αὐτοῦ ἐν αὐτοῖς.
- ⁴ ἐπληθύνθησαν αἱ ἀσθένειαι αὐτῶν, μετὰ ταῦτα ἐτάχυναν, οὐ μὴ συναγάγω τὰς συναγωγὰς αὐτῶν ἐξ αἱμάτων οὐδὲ μὴ μνησθῶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν διὰ χειλέων μου.
- ⁵ κύριος ἡ μερίς τῆς κληρονομίας μου καὶ τοῦ ποτηρίου μου, σὺ εἶ ὁ ἀποκαθιστῶν τὴν κληρονομίαν μου ἐμοί.
- ⁶ σχοινία ἐπέπεσάν μοι ἐν τοῖς κρατίστοις, καὶ γὰρ ἡ κληρονομία μου κρατίστη μοί ἐστιν.
- ⁷ εὐλόγησω τὸν κύριον τὸν συνετίσαντά με, ἔτι δὲ καὶ ἕως νυκτὸς ἐπαίδευσάν με οἱ νεφροὶ μου.

- 8 שׂוֹמֵר יְהוָה לְנַגְדֵי תְמִיד כִּי מִיָּמִינִי בַל־אֲמוּט:
- 8 προωρώμην τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός, ὅτι ἐκ δεξιῶν μου ἐστίν, ἵνα μὴ σαλευθῶ.
- 9 לָקַו שְׂמַח לְבִי וַיִּגַּל כְּבוֹדִי אֶ־הֶשְׂרִי יִשְׁכֹּן לְבַטָּח:
- 9 διὰ τοῦτο ἠυφράνθη ἡ καρδία μου, καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ γλῶσσά μου, ἔτι δὲ καὶ ἡ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐπ’ ἐλπίδι,
- 10 כִּי לֹא־תַעֲזֹב נַפְשִׁי לְשֹׂאֵל לֹא־תֵתֶן חֲסִידְךָ לְרֵצוֹת שָׂחַת:
- 10 ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἄδην οὐδὲ δώσεις τὸν ὄσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν.
- 11 תִּזְדַּעַנִּי אֶרְחַח חַגִּים שְׁבַע שְׂמֵחֹת אֶת־פִּנְגִּיךָ גְּעוּמֹת בִּימִינְךָ נִצָּח:
- 11 ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς, πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου, τερπνότητες ἐν τῇ δεξιᾷ σου εἰς τέλος.

Vers 1-7

In vers 1-7 zijn weinig opvallende verschillen te vinden.²¹⁹ In vers 1 wordt het beeld van het ‘toevlucht nemen’ (הסה) door de LXX direct vertaald als ὅτι ἐπὶ σοὶ ἤλπισα (‘op u heb ik mijn hoop gesteld’). Het hoopvolle vertrouwen dat in de MT als grondtoon meeklonk wordt hier pregnant verwoord (cf. ἐπ’ ἐλπίδι in vers 9). In vers 2 valt op dat ‘ik heb geen goed buiten U’ vertaald wordt als ‘mijn goed(eren) heeft U niet nodig’. Daardoor wordt het beeld versterkt dat de dienst aan JHWH niet bestaat in geschenken geven maar in het goede ontvangen.

De verschillen in vers 3-4 betreffen de moeilijkheden die de MT met zich meebrengt. Deze zijn minder van belang. In vers 5-6 wordt het woord קְלָקָה met κληρονομίας vertaald. Het Griekse woord κληρονομίας/κληῆρος kan op een eschatologisch, eeuwig erfdeel betrekking hebben (cf. Dan. 12,13; Wijsh. 3,14; 5,5).²²⁰ Dat gaat nog een stap verder dan de reeds opgemerkte ‘metaforisering’ van het land in de MT (§4.5).

Vers 8

De LXX vertaalt שׂוֹה ‘stellen’ met προοράω ‘zien’. Dat woord komt zelden voor in de LXX en wordt alleen hier als vertaling van שׂוֹה gebruikt.²²¹ Het woord προοράω kan zowel een vooruitzien in ruimte als in tijd beduiden. Schmitt noemt de volgende mogelijke verklaringen: 1) De vertaling overschrijdt de grenzen van het Hebreeuws niet en geeft uiting aan de bijzondere verhouding tussen de bidder en JHWH. 2) De LXX is beïnvloed door de uitdrukking ‘het aangezicht van God zien’ en draagt dit motief

²¹⁹ Zie verder het overzicht in Kraus & Karrer, *Septuaginta*, 2:1530-1531. Cf. Schmitt, ‘Zeugnis’, 229-248.

²²⁰ Gzella, *Lebenszeit*, 147-149. Cf. NIDNTE, 2:693-701.

²²¹ Kraus & Karrer, *Septuaginta*, 2:1532.

de tekst binnen. 3) De (Griekse) mystieke gedachte van het 'schouwen' van de godheid is bedoeld. 4) Het geloof in de opstanding en onsterfelijkheid wordt hierin uitgedrukt. Volgens Schmitt is deze laatste optie het meest waarschijnlijk. De dichter zal eenmaal de volle zaligheid ervaren voor het aangezicht van JHWH.²²²

De gedachte dat de vertaler bekend was met de taal en theologie van het 'zien' van het aangezicht van JHWH is aannemelijk. Het is daarom goed mogelijk dat met deze gedachte προοράω als concretisering van שוה bedoeld is. Het is echter niet mogelijk om op basis van deze overzetting de hoop op de opstanding en onsterfelijkheid te baseren.²²³

Vers 9

In vers 9 zijn twee verschillen zichtbaar. Het eerste verschil betreft de vertaling van כְּבוֹדִי 'mijn eer' als ἡ γλῶσσά μου 'mijn tong'. De taxatie van Haenchen dat de LXX hier 'geheel vrij' vertaalt, is te stevig.²²⁴ Deze vertaling lijkt eerder de tekst wat te vereenvoudigen door de vreugde met de mond te laten verkondigen. Mogelijk onder invloed van vergelijkbare uitdrukkingen waarin de 'mond', 'tong' en 'lippen' de vreugde uitdrukken (Ps. 34,28; 50,16; 62,6; 70,23; 125,2).²²⁵

Het tweede verschil is belangrijker: שָׁכַן לְבֵטָח ('wonen in veiligheid') wordt overgezet als ἐπ' ἐλπίδι ('in hope'). De LXX vertaalt dit op een aantal plaatsen als ἐπ' ἐν ἐλπίδι (Ri. 18,7; Ps. 4,9; Spr. 1,33; Ez. 28,26; 34,28; Hos. 2,17 (MT 2,20); Zef. 2,15 (MT 3,1)), maar kent ook de meer letterlijke vertaling. Liess wijst erop dat er achter deze vertaling een verschuiving van concepten schuilgaat.²²⁶ שָׁכַן לְבֵטָח stamt uit de context van de landsthematiek. Dit motief is (verbonden met het vertrouwensmotief in Psalm 23) een aanduiding voor een heilstoestand die het gehele leven omvat en bestaat in een leven in de nabijheid van God. In de LXX raakt de landsthematiek wat op de achtergrond. Het motief van vertrouwen wordt echter versterkt. Het woord ἐλπίς kan door deze accentuering het perspectief op de toekomst openen. Het kan zelfs als eschatologisch 'sleutelwoord' dienen om zelfs de hoop op opstanding en onsterfelijkheid op te roepen (cf. Wijsh. 3,4; 2 Makk. 7,14).²²⁷

Op basis hiervan is de conclusie dat in de LXX de belofte van persoonlijke, fysieke opstanding uitgedrukt wordt te massief. Het is juister om te stellen dat het vertrouwen dat uitgedrukt is in de MT, door de LXX geconcretiseerd wordt met een openheid naar de toekomst. Nog altijd kan de tekst van

---

²²² Schmitt, 'Zeugnis', 233-234.

²²³ Cf. Bock, *Proclamation*, 172.

²²⁴ Haenchen, *Apostelgeschichte*, 149.

²²⁵ Cf. Schmitt, 'Zeugnis', 233-234; Kraus & Karrer, *Septuaginta*, 2:1532-1533; Liess, *Weg*, 66-67.

²²⁶ Liess, *Weg*, 431-432. Cf. Groenewald, 'Part II', 349-350.

²²⁷ Liess, *Weg*, 432; Schmitt, 'Zeugnis', 236.

de LXX opgevat worden als betrekking hebbend op het hier en nu.²²⁸ Tegelijk is echter onmiskenbaar dat de blikrichting naar de toekomst verschuift.

Vers 10

De vertaling die het meeste opvalt in vers 10 is die van het woord תַּשׁוּ as διαφθορά ('verderving'). Het meest geschikte equivalent voor 'kuil, groeve' was βόθρος (cf. Ps. 93,13). In de LXX komt deze overzetting als βόθρος slechts driemaal voor, terwijl διαφθορά veel vaker voorkomt (20 keer, waarvan 7 maal als vertaling van תַּשׁוּ en תַּחַשׁ).

Zoals bij de behandelingen van Ps. 16,10 in de MT onder §4.5 is gebleken, kan תַּשׁוּ van twee wortels worden afgeleid. Wie uitgaat van één wortel, zal eerder oordelen dat hier een onjuiste vertaling is gegeven. Echter, ook in dat geval is het juist om te spreken van een betekenisverschuiving of betekenisverbreding.²²⁹ Dit valt af te leiden uit de voorkeur van de LXX voor de vertaling van תַּשׁוּ als διαφθορά. Verder kan deze betekenisverschuiving ook in teksten uit Qumran gezien worden (1QS 4,12; 1QM 13,11; 1Q 184,1.5).²³⁰ Mogelijk worden de grenzen van de betekenis vloeiend (Liess) of wordt er op grond van de dubbele afleidingsmogelijkheid met de woorden gespeeld (Bock).²³¹ De werkelijke afstand tussen de MT en LXX hangt af van de vraag van welke wortel תַּשׁוּ in Psalm 16 is afgeleid. Die vraag kan niet met zekerheid in het voordeel van een van beide opties worden beslist.

Ten opzichte van de MT is de LXX in ieder geval duidelijker. Het 'niet zien' van תַּשׁוּ wordt geëxpliciteerd door het 'niet zien' van 'verderf'. Dat kan opgevat worden als het een vorm van onvergankelijkheid van de mens in de dood.²³² Ook wanneer תַּשׁוּ in de MT opgevat wordt als 'verderving', is de LXX ondubbelzinniger.

De equivalent voor תַּשׁוּ is in de LXX vaak ἄδης. Hoewel deze vertaling niet bijzonder opvallend is, menen Schmitt en Liess dat er een betekenisverandering heeft plaatsgevonden. De voorstelling van de onderwereld als plek waar niemand uit terugkomt, is in de na-exilische tijd verschoven onder invloed van de ontwikkeling van het opstandingsgeloof (Dan. 12,2; Jes. 26,19). De תַּשׁוּ/ἄδης wordt dan meer een tijdelijke wachtruimte voor de doden.²³³ Hoewel deze ontwikkeling valt te signaleren vanuit diverse bronnen²³⁴ getuigt deze vertaling op zichzelf genomen niet van een betekenisverschuiving die

---

²²⁸ Cf. Rese, *Motive*, 56-57; Bock, *Proclamation*, 174-175.

²²⁹ Cf. Liess, *Weg*, 432.

²³⁰ Murphy, 'Qumran', 61-66. Cf. Rese, *Motive*, 57.

²³¹ Liess, *Weg*, 432; Bock, *Proclamation*, 175.

²³² Zo Schaper, *Eschatology*, 49; Gzella, *Lebenszeit*, 112-118.

²³³ Schmitt, 'Zeugniss', 238; Liess, *Weg*, 433.

²³⁴ Cf. TDNT 1:146-149; NIDOTTE 1:152-155.

inherent aan de overzetting is.²³⁵ Het gebruik van het voorzetsel εἰς kan de lokaliteit van de ὄδης wel accentueren.

De overzetting van רַפָּא as σώξ and נַפְשׁ as ψυχὴ moet op vergelijkbare wijze worden gezien. Deze Griekse begrippen zouden opgevat kunnen worden alsof een dichotomische antropologie daaraan inherent is. Echter, de beide Griekse woorden zijn de gebruikelijke equivalenten. Zowel in de MT als in de LXX verdwijnt de eenheid van de ik-persoon niet. Uit het gebruik van ὅσιος in vers 10 blijkt dat de gehele mens in beeld blijft.²³⁶

Vers 11

In vers 11 wordt אָרַח חַיִּים met een meervoud weergegeven ὁδοὺς ζωῆς. Op veel plekken in de LXX lijkt 'leven' een meer eschatologische betekenis te krijgen.²³⁷ Het is mogelijk dat dit ook hier het geval is. Dat neemt niet weg dat de vertaling van de LXX niet afwijkt van de MT en slechts binnen een omvattende eschatologische lezing als eeuwig leven opgevat kan worden.

De vertaling van נִצָּח as εἰς τέλος (tot het einde) heeft geen inherente eschatologische betekenis, maar kan wanneer men de psalm eschatologisch opvat wel betrekking hebben op het einde van de tijd (eeuwigheid).²³⁸

In vers 11 valt het tijdsaspect op dat betrekking heeft op de gehele psalm.²³⁹ Vers 11a is in de LXX weergegeven in de aoristus ('Gij hebt mij bekend gemaakt') maar in 11bc wordt overgeschakeld naar de futurumvorm ('Gij zult mij vervullen'). De MT heeft daar twee nominale zinnen. Hierdoor wordt in de LXX in vers 11 en de hele psalm een onderscheid gemaakt tussen een terugblikkende en vooruitblikkende tijd. Naar het oordeel van Gzella blijven het 'diesseitige' en het 'jenseitige' in het LXX-Psalter verbonden.²⁴⁰

5.2. Evaluatie

Wanneer we de tekst van Psalm 16 (15) LXX met de MT vergelijken, valt op dat er een aantal woorden in de LXX gebruikt worden die een mogelijke eschatologische betekenis hebben. Dat leidt bij een aantal onderzoekers tot de gedachte dat de vertaling van Psalm 16 in de LXX de sleutel biedt voor Petrus om de psalm op Jezus' opstanding te betrekken. De bespreking van het argument in

---

²³⁵ Cf. Bock, *Proclamation*, 173.

²³⁶ Gzella, *Lebenszeit*, 85. Cf. Grelot, *Mystere*, 78; Liess, *Weg*, 433-434.

²³⁷ TDNT 2:849-851.

²³⁸ Gzella, *Lebenszeit*, 202; Liess, *Weg*, 435; Grelot, *Mystere*, 79.

²³⁹ Opgemerkt door Gzella, *Lebenszeit*, 133; Liess, *Weg*, 434-436; Kilgallen, 'Use', 48.

²⁴⁰ Gzella, *Lebenszeit*, 361.

Handelingen 2 volgt in hoofdstuk 7, maar de vraag of de vertaling van Psalm 16 'eschatologisch' (en/of 'messiaans') is, moet nu breder worden gezien en op het hele Psalter in de LXX betrokken worden.

Messianisme en eschatologie

Joachim Schaper noemt twee typerende kenmerken van het LXX-Psalter: *messianisme* en *eschatologie*.²⁴¹ De messiaanse trek door het Psalter ziet Schaper in toespelingen op de Hasmoneeën (Johannes Hyrkanus of Judas Aristobulus I en impliciet Judas Makkabeüs) die met messiaanse verwachtingen verbonden zijn. Onder de invloed van de Makkabese oorlogen en het ontstaan van de Hasmonese dynastie begon de messiaanse hoop zich te concentreren op deze vorst. De Hasmonese koning leek aan het klassieke beeld van een immanent messiaans koninkrijk te voldoen. Schaper stelt dat het LXX-Psalter een messiaanse speculatie bevat, die met de (morele en staatkundige) val van de Hasmoneeën een deuk oploopt. Hierop ontwaakte de hoop op een *Davidische Messias* (zoals te zien is in de Psalmen van Salomo). Dit messianisme heeft een proces van ontwikkeling doorgemaakt te midden van de politieke en sociale omstandigheden, maar de religieuze atmosfeer bleef in essentie gelijk.²⁴²

Wat betreft de 'eschatologische' verwachting lijkt het erop dat er een hevig debat is geweest over het geloof in een hiernamaals.²⁴³ Dit debat heeft zich afgespeeld langs de lijnen van de twee groepen: een priesterlijke en een niet-priesterlijke partij. De priesterlijke partij vormde de nationale elite. Een geschrift als van Ben Sira komt uit deze groep. De niet-priesterlijke partij bestond uit apocalyptische groeperingen als de Essenen en proto-Farizeze groepen. Het 'Testament van de twaalf patriarchen' komt uit de Esseense hoek. Schaper meent dat de vertalers van het Psalter in de LXX uit de proto-Farizeze groepen komen. Binnen de niet-priesterlijke partij leefde de eschatologische hoop en ontving het LXX-Psalter een belangrijke plaats. Zodoende is het een getuige van de vroege geschiedenis van het geloof in een hiernamaals in het Jodendom.²⁴⁴

Bij deze schets van Schaper moeten enkele kanttekeningen gemaakt worden. Hoewel er inderdaad uit de geschriften van de tweede tempelperiode een zekere verhoging van de eschatologische en messiaanse verwachting blijkt is het de vraag of dit een eigen stempel op de LXX en in het bijzonder het Psalter in de LXX heeft gedrukt.

Het is niet onmogelijk dat deze concepten op een bepaalde manier invloed kunnen hebben gehad op de LXX. Echter, waar deze ideeën en de uitwerking daarvan in de andere intertestamentaire

---

²⁴¹ Zie Schaper, 'Dokument'; en Schaper, *Eschatology*, 138-164. Gevolgd door Groenewald, 'Part II', 345-347.

²⁴² Schaper, *Eschatology*, 150-151.

²⁴³ Schaper, *Eschatology*, 158-160.

²⁴⁴ Schaper, 'Interpretation', 180.

literatuur prominent aanwezig zijn, geldt dat voor de LXX niet. De reden daarvoor is dat de vertalers van de LXX een duidelijke taak hadden: een Hebreeuwse tekst overzetten naar het Grieks.²⁴⁵ Schaper moet zich op subtiele betekenisverschillen baseren om de presentie van de concepten ‘messianisme’ en ‘eschatologie’ aan te tonen. Daar staat tegenover dat de vertaling van het Psalter in de LXX niet als ‘vrij’ getypeerd kan worden. De tekst wordt woord voor woord vertaald; sommige Hebreeuwse uitdrukkingen worden letterlijk overgenomen, anderen worden door de woordkeuze nader geconcretiseerd. Mogelijk speelt voor deze vertaalpraktijk (die dicht bij de woordelijke tekst blijft) de liturgische functie van de Psalmen een rol. De Psalmen kunnen nog in het Hebreeuws gezongen zijn, of nog als zodanig bekend bij de Griekssprekende Joden.²⁴⁶

De vertaling van Psalm 16

Wanneer we de vertaling van Psalm 16 in de LXX moeten typeren, is het algemene beeld dat er woord voor woord vertaald wordt. Doorgaans worden voor de vertaling van de Hebreeuwse woorden de gebruikelijke equivalenten gebruikt. Op de plekken waar een ander woord gebruikt wordt, gaat het om een nadere verduidelijking of concretisering (vers 8: προοράω; vers 9: ἡ γλῶσσά μου).

De vertaling van het woord תַּפְסֹחַ als διαφθορά in vers 9 kan opgevat worden als een juiste vertaling van het Hebreeuws of als concretisering van wat er gebeurt in de ‘put’ en ‘Sheol’. Mogelijk zijn de grenzen tussen deze betekenissen vloeiend geworden.

Enkele elementen versterken samen het ‘eschatologisch potentieel’ van de Psalm. De concretisering in vers 9 (ἐπ’ ἐλπίδι, cf. ἤλπισα in vers 1) ligt in lijn met de MT, maar de toekomst komt nadrukkelijker in beeld. Dat hangt samen met het onderscheid dat de LXX maakt in terugblik en vooruitblik. Daardoor kunnen ook de (in MT en LXX) niet duidelijk afgegrensde woorden κληρονομίας en εἰς τέλος een nadere eschatologische lading krijgen. Het is echter onjuist om op basis hiervan Psalm 16 in de LXX ten opzichte van de MT te typeren als (voluit en ondubbelzinnig) eschatologisch of deze Psalm zelfs ‘document van de opstanding’ te noemen.²⁴⁷ De eschatologische openheid van de MT wordt in de LXX behouden en geaccentueerd.

5.3. Conclusie

In dit hoofdstuk stond Psalm 16 in de tekstvorm van de LXX centraal. In antwoord op de deelvraag *Hoe verhoudt Psalm 16 LXX zich tot de MT?* kan het volgende antwoord geformuleerd worden:

---

²⁴⁵ Jobs & Silva, *Invitation*, 342-343.

²⁴⁶ Aejmelaes, ‘Übersetzungstechnik’, 16-17.

²⁴⁷ Zenger, *Psalmen I*, 210-211.

De vertaling van Psalm 16 in de LXX is ten opzichte van de MT te typeren als een woord-voor-woordvertaling. Enkele opvallende vertaalkeuzes behelzen een *verduidelijking* of *concretisering* van wat reeds in de MT aanwezig was. Het vertrouwen wordt geaccentueerd als *hoopvol vertrouwen*. De LXX maakt ten opzichte van de MT *onderscheid in het tijdsaspect*: vers 11a blikt terug, terwijl vers 11bc vooruitblijkt. Samen met de concretisering van het 'veilig wonen' als 'rusten in hope' versterkt dit het *eschatologisch potentieel* van Psalm 16 in de LXX.

6. Psalm 16 in de intertestamentaire literatuur en het Nieuwe Testament

Nu de receptie van Psalm 16 MT in de LXX is onderzocht, kan de blik nog wat verruimd worden. Het gaat in dit hoofdstuk om het traceren en typeren van sporen van de receptiegeschiedenis van Psalm 16 tot in de tijd van Lukas' schrijven van Handelingen. De bedoeling is om vanuit de bronnen die getuigen van een receptie van Psalm 16 een beeld te krijgen van de verstaanscontext waarin Handelingen ontstond. Het vorm zo de achtergrond en interpretatieve context waarin Lukas zijn werk schreef.

Lukas heeft zijn werk waarschijnlijk kort na de beschreven gebeurtenissen geschreven.²⁴⁸ Mogelijk is Handelingen nog voor 70 na Christus te dateren. Wanneer een globale datering in de tweede helft van de eerste eeuw wordt aangenomen, zijn er vijf groepen van bronnen van belang: 1) de geschriften uit Qumran; 2) de Aramese vertaling en parafrase die bekend is als de Targum; 3) de brede groep van apocriefen en pseudepigraphen; 4) de rabbijnse geschriften; 5) het Nieuwe Testament. Hoewel de rabbijnse geschriften grotendeels uit later tijd stammen is het mogelijk dat ook in de jongere delen oude tradities bewaard zijn gebleven die uit de tannaïtische tijd (50-200 n. Chr.) stammen. Dat maakt ook deze bronnen relevant.

6.1. Qumran

In de geschriften van Qumran is een deel van Psalm 16 als integrale tekst in het Hebreeuws bewaard (5/6HevPs: 16,1; 4Q85 = 4QPs^c: 16,7-9). In het gedeelte dat van deze verzen bewaard is gebleven, zijn geen verschillen ten opzichte van de MT te vinden.²⁴⁹

Verder is slechts een verwijzing naar Psalm 16 te vinden in het 'eschatologische commentaar' 4Q177. Het gaat in dit verband om een herstel dat God zal bewerken op grond van Deuteronomium 7,15. In 4Q177,III,2. In dat kader wordt Psalm 16,3 geciteerd. Of het gaat om de afgoden die weggedaan zullen worden of juist dat het volk het voorwerp van Gods welbehagen is, kan vanwege de slechte staat van de fragmenten niet met zekerheid gezegd worden.

6.2. Targum

De Targum is de (parafraserende) Aramese vertaling van de Hebreeuwse Bijbel die tussen de eerste eeuw voor Christus en de vijfde na Christus ontstaan zijn. Wat de Targum van Psalm 16 betreft zijn

---

²⁴⁸ Zie Carson & Moo, *Introduction*, 296-300.

²⁴⁹ Foto van het fragment: <https://www.deadseascrolls.org.il/explore-the-archive/image/B-360604> (geraadpleegd 27-09-2018).

hierin nauwelijks belangrijke wijzigingen te zien. In vers 8 wordt de presentie van God aan de rechterhand van de dichter verduidelijkt door 'zijn Shekhina' in te voegen. In vers 10 wordt שְׁחַת duidelijk als plaats opgevat (parallel met Sheol) door de overzetting 'huis van de put'.²⁵⁰

6.3. Apocriefen en pseudepigrafen

In de uitgaven van de apocriefen en pseudepigrafen zijn geen directe verwijzingen naar Psalm 16 te vinden.²⁵¹ Twee plaatsen zijn noemenswaardig vanwege een lexicaal en inhoudelijk verband (1 He. 51,1; 2 Bar. 30,1-5). Een andere plaats is door Charlesworth opgemerkt omdat daarin uitspraken gedaan worden die mogelijk op Psalm 16 gebaseerd zijn.

In 1 Henoch 51,1 komt de Sheol voor als de plaats waar de doden vandaan komen op de eschatologische 'dag'. De Sheol geeft haar doden terug en de Uitverkorene selecteert daar de rechtvaardigen uit. Duidelijker dan in Psalm 16 is de Sheol een plaats en een toestand waaruit terugkeer mogelijk is in het eind der tijden. De datering van de 'gelijkenissen van Henoch' (1 Henoch 37-71) is onzeker. Helyer dateert het tussen de eerste eeuw voor Christus en de eerste eeuw na Christus.²⁵²

In 2 Baruch 30,1-5 gaat het over de komst van de Messias wanneer de tijd vervuld is. Dan zal de opstanding van de doden plaatsvinden. De doden worden getypeerd als 'allen die slapen in hope'.²⁵³ Achter de Syrische tekst staat waarschijnlijk een Griekse tekst en mogelijk een Hebreeuwse.²⁵⁴ Het is tevens waarschijnlijk dat hier een vergelijkbare uitdrukking is gebruikt als in Psalm 16,9 in de LXX. Deze bron is vrijwel zeker na 70 na Christus te dateren (ca. 100-132).²⁵⁵

In de Apocalyps van Zefanja 9,1-4 wordt door een engel aan Zefanja gezegd dat hij heeft overwonnen en aan de 'afgrond en de Hades' is ontkomen omdat hij over de beschuldiger heeft getriomfeerd. Vervolgens gaat de engel die hem aankondigt naar de rechtvaardigen: Abraham, Izak, Jakob, Henoch, Elia en David. Charlesworth merkt op dat zij niet door de Hades zijn gereisd. Deze directe doorreis van de patriarchen en David zorgde voor een probleem omdat hun dood en begrafenissen een aangenomen feit was en hun tombes bekend waren als heilige plaatsen. Drie late bronnen vertellen hoe dat gebeurd zou zijn (Testament van Abraham, Testament van Izak en Testament van Jacob). Het lichaam werd

---

²⁵⁰ Stec, *Targum*, 47.

²⁵¹ Geraadpleegd zijn: Charles, *Apocrypha*; Charles, *Pseudepigrapha*; Charlesworth, *Pseudepigrapha*; Baukham e.a., *Pseudepigrapha* I.

²⁵² Helyer, *Exploring*, 385-386.

²⁵³ Charles, *Pseudepigrapha*, 498.

²⁵⁴ Charlesworth, 'Baruch', 1:620.

²⁵⁵ Helyer, *Exploring*, 423..

begraven, maar de ziel werd weggenomen om met God te zijn. (cf. de wegneming van Adams ziel in de Apocalyps van Mozes). Een vergelijkbare wegneming van de ziel bij David komt in een christelijke bron voor (Apocalyps van Paulus 29). Davids eeuwige presentie voor God was nodig om als musicus de lofzang voor God te leiden met harp en lied.

Charlesworth oppert dat het bewijs voor deze gedachten mogelijk in de LXX tekst van Psalm 16(15),10 werd gevonden. Hij stelt verder dat Petrus zich mogelijk keert tegen een populaire opvatting dat Davids ziel in het paradijs was en zijn lichaam onaantastbaar in het graf lag. Hij zegt namelijk nadrukkelijk dat David niet naar de hemel is opgevaren (Hand. 2,34).²⁵⁶

6.4. Rabbijns gebruik

Talmud

In de Babylonische Talmoed komen een aantal verwijzingen naar Psalm 16 voor. Zo wordt in Menachot Psalm 16,2-3 uitgelegd als een uitspraak van JHWH over de patriarchen.²⁵⁷ Zij zijn de heiligen in wie God een behagen heeft. Vergelijkbaar is de uitleg van Psalm 16,3 in Pirke Avoth waar God zegt dat Israël Zijn bezit is.²⁵⁸ Verder worden verwijzingen naar Psalm 16 gebruikt om aan te tonen dat er niet met bloed geofferd mag worden (Ps. 16,4)²⁵⁹ en dat de nieren weliswaar raadgeven, maar het hart het centrum is (Ps. 16,7)²⁶⁰.

Van meer belang zijn de verwijzingen naar verzen uit Psalm 16,8-11. In het traktaat Sanhedrin wordt 'ik stel JHWH gedurig voor mij' (Ps. 16,8) toegepast op de koning die de Thora altijd bij zich moet hebben.²⁶¹ Mogelijk is impliciet een verband gelegd tussen de koning en de spreker in Psalm 16 als koning of vrome.

In Baba Metzia wordt het verhaal verteld van een rabbi die op onderbuikgevoelens een goddeloze aangeeft en laat veroordelen. Wanneer blijkt dat zijn onderbuikgevoelens kloppen, prijst hij zijn buik en verzekert hij zijn buik dat worm en mot hem niets zullen aandoen. Om de proef op de som te nemen laat hij zijn buik opensnijden en een aantal emmers vet verwijderen. Wanneer deze emmers met buikvet twee zomermaanden in de zon staan, blijkt er geen bederf op te treden. Hieruit bleek dat dat de rabbi rechtvaardig was. Vervolgens vraagt de Gemara om bewijs. Dat wordt gegeven met de

---

²⁵⁶ Charlesworth, *Pseudepigrapha*, 514. Cf. de verdere uitwerking van Mroczek, 'David', 222-246.

²⁵⁷ bT.Men. 53a (ed. Epstein, 5,1:329-330)

²⁵⁸ bT.Av. 6,10 (ed. Epstein 4,4:91)

²⁵⁹ bT.San. 60b (ed. Epstein 4,3:411)

²⁶⁰ bT.Shab. 33b (ed. Epstein 2,1:155)

²⁶¹ bT.San. 21b-22a (ed. Epstein 4,3:118.121).

vermelding dat de rabbi Psalm 16,8-9 over zichzelf las.²⁶² Opvallend is dat het ‘veilig wonen’ van het ‘vlees’ fysiek wordt opgevat. Ook wordt de uitspraak van David toegepast op iemand anders.

In het traktaat Baba Batra komt een uiteenzetting voor over wat het ‘alles’ in de zegen voor Abraham inhield (Gen. 24,1). Daarin wordt gezegd dat er zeven mensen zijn over wie de worm en mot geen macht hadden: Abraham, Izak, Jakob, Mozes, Aäron, Mirjam en Benjamin. Daarbij wordt opgemerkt dat David er volgens sommigen ook bij hoort op grond van Psalm 16,9. Degenen die David er niet bij rekenen verklaren dit vers als een gebed om genade.²⁶³

Hieruit is af te leiden dat de interpretatie van Psalm 16,9 niet eenduidig was. Bij de eerstgenoemde groep leeft de opvatting dat het lichaam van David niet zal worden aangetast (na het moment van sterven). De andere groep leest het vers als redding van een ontijdige dood.

In traktaat Eruvim wordt gezegd dat Gehenna zeven namen heeft. Een van die namen is ‘Be’er Shachat’ (באר שחת). Daarvoor wordt verwezen naar Psalm 16,10.²⁶⁴ De uitdrukking באר שחת is waarschijnlijk ontleend aan Psalm 55,24. Het is mogelijk dat שחת hier opgevat wordt als ‘verderving’ of dat de betekenis van ‘put’ en ‘verderf’ in elkaars verlengde gezien worden en verduidelijkt zijn door de toevoeging באר.

Nog een verwijzing naar Psalm 16,10 is te vinden in Yoma. Daar gesteld dat iemand die verdienste vermeerdert (המזכה) ten gunste van ‘de menigte’ geen ‘zonde aan de hand komt’. Dit wordt verklaard in de Gemara met een beroep op Psalm 16,10: hij zal niet in Gehenna komen terwijl zijn leerlingen in het paradijs zijn, want ‘Gij zult mijn ziel niet in de Sheol verlaten, noch zal Uw heilige Shachat zien’.²⁶⁵ Hoe שחת wordt opgevat, is niet duidelijk. Wel wordt hier Psalm 16,10 als bewijs gezien dat een rechtvaardige niet in Gehenna/Sheol kan komen of blijven.

Een verwijzing naar Psalm 16,11 is te vinden in Arakhin. Daar gaat het over ‘de harp van het heiligdom’ die zeven snaren heeft. Dit in onderscheid van de achtsnarige ‘messiaanse harp’ en de tiensnarige ‘harp van de toekomstige wereld’ (waarschijnlijk opgevat als tijdperken). Het bewijs dat de ‘harp van het heiligdom’ zeven snaren heeft, levert Psalm 16,11 wanneer niet שבע שבע maar שבע שבע gelezen wordt.²⁶⁶

---

²⁶² bT.B.Met. 83b (ed. Epstein 4,1:479).

²⁶³ bT.B.Bat. 17a (ed. Epstein 4,2:86).

²⁶⁴ bT.B.Er. 19a (ed. Epstein 2,2:131).

²⁶⁵ bT.B.Yom. 87a (ed. Epstein 2,3:433).

²⁶⁶ bT.Arak. 13b (ed. Epstein 5,3:74).

Midrash Tehillim

De Midrash op de Psalmen is bekend sinds de elfde eeuw na Christus. Wanneer deze compilatie is samengesteld is niet met zekerheid te zeggen. Braude stelt dat deze collectie vanaf de derde tot de dertiende eeuw is uitgegroeid tot de huidige vorm.²⁶⁷ Hoewel deze periode ver na de eerste eeuw ligt, is het mogelijk dat de tradities die in deze commentaar een plek hebben gekregen al uit de eerste eeuw stammen.

Het algemene beeld van de midrash op Psalm 16 lijkt niet veel op te leveren voor een vergelijking met Handelingen 2. De thema's die in het commentaar worden aangevoerd variëren sterk. Er is een verwijzing naar de Messias (מֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ) naar aanleiding van de 'smartens' in vers 4. De Messias zal één derde van het lijden van de vervolgers dragen. Ook wordt de nadruk gelegd op het onderhouden van de Thora en het heiligen van de Naam.

Verder vallen drie elementen op die verband houden met het gebruik van Psalm 16 in Handelingen 2.

Bij de 'verblijding van het hart' uit vers 9 is er sprake van vreugde over de woorden van de Thora en de 'verheuging van mijn eer' gaat het over de blijdschap van David over de Messias die uit hem zal opstaan. De precieze betekenis van deze uitspraak is moeilijk vast te stellen omdat deze gevolgd wordt door een verwijzing naar Jesaja 4,5: 'Over dit is geschreven 'En over al de heerlijkheid zal een beschutting zijn''.

Vers 9b 'ook zal mijn vlees zeker wonen' wordt uitgelegd als 'zelfs na de dood'. Dit vers laat zien dat 'noch verderving, noch wormen macht over Davids lichaam hadden'.²⁶⁸ Deze gedachte wordt vervolgd in het commentaar op vers 10: 'In het graf zal zijn vlees niet ontbinden zoals het stof. Een genadig man zal de reuk van Gehenna niet eens ruiken'.²⁶⁹

Uit deze gegevens blijkt dat de psalm niet als geheel messiaans geduid wordt en er geen direct verband wordt gelegd met de opstanding. Wel is er een verwijzing naar het uitzien van David naar de Messias. Ook is het opvallend dat er weliswaar niet over leven na de dood gesproken wordt, maar wel over de toestand van het lichaam van David na de dood.²⁷⁰ De betekenis van vers 10 wordt in deze uitleg betrokken op de tijd na het sterven. Hierin zou impliciet een tegenwerping tegen de redenering van

---

²⁶⁷ Braude, *Midrash*, xxvii-xxx.

²⁶⁸ Reeds opgemerkt door Lightfoot, *Commentary* IV, 33.

²⁶⁹ Citaten uit Braude, *Midrash*, 196-202.

²⁷⁰ Dit ter nuancering van Herrick, 'Use', 10.

Petrus verwerkt kunnen zitten: vers 9-10 hebben wel betrekking op David; zijn lichaam heeft geen ontbinding gekend. Dit is echter niet met zekerheid vast te stellen.

6.5. Nieuwe Testament

In het Nieuwe Testament wordt Psalm 16 alleen in Handelingen 2 en 13,35 direct geciteerd. Zoals opgemerkt is bij §3.1 presenteert Lukas naar alle waarschijnlijkheid in Handelingen 2 een blauwdruk van het christelijke kerygma. Het is daarom goed mogelijk dat deze argumentatie bedoeld wordt op plekken waar aan 'de Schriften' gerefereerd wordt zonder dat de vindplaatsen geëxpliciteerd worden. In dit verband is met name aan de 'summary references' te denken in Lukas-Handelingen en 1 Korinthe 15,3. Verder zijn er nog enkele mogelijke toespelingen gesignaleerd.

Direct citaat: Handelingen 13,35

In Handelingen 13 spreekt Paulus in de synagoge van Pisidisch Antiochië. Daarin citeert hij Psalm 2, Jesaja 55,3 en Psalm 16,10 (13,33-37). Hij begint zijn betoog met de geschiedenis van de Joden waarin God steeds reddend handelt. Dat reddende handelen culmineert in de Zoon van David die 'naar de belofte' aan Israël als Zaligmaker is gegeven (13,23). Vervolgens verhaalt Paulus het leven, sterven en de opstanding van Jezus (13,24-30) en de getuigen die er zijn (13,25). Daarna verklaart Paulus dat hij de 'belofte' verkondigt die God in vervulling heeft doen gaan in Jezus (13,32).

Dit woord 'belofte' is waarschijnlijk een zinspeling op de Davidische belofte die met name in 2 Samuël 7 te vinden is. De LXX leest daar (2 Sam.7,12): καὶ ἀναστήσω τὸ σπέρμα σου μετὰ σέ ('en Ik zal het zaad van u doen opstaan na u'). In Handelingen 13,32 wordt gezegd dat de Vader Jezus heeft doen opstaan 'zoals in de tweede Psalm geschreven staat'. Het woord dat gebruikt wordt voor dit 'opstaan' van Jezus (ἀναστήσας) is dubbelzinnig. Het heeft waarschijnlijk allereerst betrekking op het zenden van de Zoon in de wereld (cf. voor dit gebruik ook Deut. 18,13 LXX in Hand. 3,22; 7,37). Vervolgens schakelt vers 34 over naar de 'verwekking' van Jezus 'uit de doden'. De toevoeging 'uit de doden' is een argument om vers 32 en 33 te lezen als betrekking hebbend op de zending van de Zoon in de wereld. Tegelijk is het moeilijk om in de opeenvolging van vers 33 (ἀναστήσας) en 34 (ἀνέστησεν) het verband niet te horen. Zodoende klinkt in het citaat van Psalm 2 ook de opstanding uit de doden van Jezus mee als onderdeel van de belofte.²⁷¹ Het Davidische Zoonschap van Jezus is door de opstanding uit de doden bevestigd (cf. Rom. 1,1-4).²⁷²

Naast deze bevestiging van de identiteit van Jezus wordt door de opstanding tevens bewezen dat 'de heilige dingen' (τὰ ὅσια) die beloofd waren aan David ook 'ons gegeven worden' (δώσω ὑμῖν).

---

²⁷¹ Cf. Hansen, 'Preaching', 302.

²⁷² Bock, Acts, 456.

Het tweede citaat is uit Jesaja 55,3. In de context van ballingschap wordt door God aan Israël beloofd dat Hij het eeuwige verbond met David zal vernieuwen. Het volk zal de ‘gewisse’ (MT: הַבְּטוּחִים; LXX: τὰ πιστά) belofte van de ‘heilige dingen’ (MT: קִדְשֵׁי; LXX: τὰ ὅσια) ontvangen. In Handelingen 13,34 moet ὅτι waarschijnlijk als ‘omdat’ worden opgevat. De betekenis is dan dat *omdat* Jezus uit de doden is opgestaan en niet tot verderving zal keren, (daarom) zijn de ‘heilige dingen’ zeker.

Het woord ὅσια is de verbinding tussen Jesaja 55,3 en Psalm 16. Daarnaast is διαφθορά een sleutelbegrip. De opstanding laat zien dat de Zoon niet meer tot verderving zal keren (Hand. 13,34). Dat wordt onderbouwd door Psalm 16,10: de Heilige (τὸν ὁσίον) zal geen verderving zien. Opvallend is dat in Psalm 16 de dichter (David) de sprekende persoon is. Hij spreekt zijn vertrouwen uit dat God hem niet zal overgeven tot verderving. In Handelingen 13,35 is echter niet duidelijk of David een vertrouwensuitspraak doet, of dat God spreekt. Psalm 16 lijkt in zijn canonieke vorm gelezen te zijn als belofte. Deze belofte (of ‘op God appellerende vertrouwensuitspraak’) is in Davids leven niet in vervulling gegaan. De wijze waarop Paulus dit zegt (‘David, als hij in zijn tijd de raad Gods gediend had’), suggereert dat de belofte niet als definitief onvervuld opgevat moet worden. Davids rol in het plan van God is ‘uitgediend’, maar de belofte staat nog open. Jesaja bevestigde dat God de ὅσια van David aan het volk zou geven. Psalm 16,10 laat zien dat Hij dat doet door een onverderfelijke Heilige (τὸν ὁσίον). Dat biedt voldoende grond om dit op Jezus toe te passen: Hij die God heeft opgewekt, heeft geen verderving gezien. De opstanding toont de zekerheid en onverderfelijkheid van de ‘heilige dingen’ (τὰ ὅσια) en de Heilige (τὸν ὁσίον). De Heilige is ook de middelaar (13,37: ‘door deze’) van de ‘heilige dingen’. De inhoud van deze ‘heilige dingen’ is oorspronkelijk de belofte aan David (2 Sam. 7). Mogelijk spitst Paulus dit toe als vergeving en rechtvaardiging (13,38-39).²⁷³ Door de opstanding heeft Israël een betrouwbare en onverderfelijke Heiland gekregen.²⁷⁴

In Handelingen 13 wordt Psalm 16 door middel van woordverbinding (*gezerah shewa*) gekoppeld aan Jesaja 55. In het geheel van Handelingen 13,13-52 zijn nog meer van deze verbindingen te ontdekken. Bowker typeert de toespraak van Paulus als een ‘proem homily’ waarin Deuteronomium 4, 2 Samuël 7 en 1 Samuël 13 in de preek gelinkt worden.²⁷⁵ Verder wijst Doble naar verbindingen met Psalm 89 en Psalm 107,20.²⁷⁶ Het nagaan van deze verbanden, voert in het kader van dit onderzoek te ver. Wel is van belang om te markeren dat Psalm 16 hier voor een vergelijkbare inhoudelijke bijdrage wordt ingezet als in Handelingen 2. Tegelijkertijd maakt Paulus een andere (primaire) tekstuele verbinding dan Petrus. Een voor de hand liggende verklaring daarvoor is dat Petrus en Paulus een andere

---

²⁷³ Hansen, ‘Preaching’, 304.

²⁷⁴ Jervell, *Apostelgeschichte*, 360.

²⁷⁵ Bowker, ‘Speeches’, 69-111.

²⁷⁶ Doble, ‘Psalms’, 105-112.

toespitsing in hun rede hebben. Petrus werkt naar de verzekering toe dat Jezus 'Heere' en 'Christus' is; Paulus verzekert dat de 'gewisse weldadigheden van David' zeker zijn in de Heilige die geen verderving heeft gezien en vergeving en rechtvaardiging aanbiedt. Het lijkt er dan ook op dat de gedachtegang in Handelingen 13 tegen de achtergrond van Handelingen 2 gecomprimeerd wordt weergegeven terwijl het eigen profiel bewaard blijft.

Samenvattende verwijzingen: Lukas 24 en 1 Korinthe 15

In Lukas-Handelingen is op een aantal plekken (in vooral christologische context) een algemene verwijzing naar 'de Schriften' te vinden (Luk. 24,25-27.44-46; Hand. 3,18.24; 10,43; 17,3; 18,28; 24,14; 26,23). Deze 'summary references' zijn kenmerkend voor Lukas en laten zien dat hij de Schriften als geheel ziet.²⁷⁷ Met betrekking tot de opstanding is binnen Lukas-Handelingen vooral Lukas 24 van belang. Daar wordt eerst aan de 'Emmaüsgangers' en vervolgens aan de (kring van de) elf discipelen verklaard dat de Schriften 'van Hem' geschreven zijn. Dit heeft betrekking op het lijden en het ingaan in de heerlijkheid van de Messias (24,26) wat nader uitgebreid wordt tot: het lijden en het uit de dood opstaan ten derde dage (24,46). Waarschijnlijk valt de volgende zin ook onder het 'naar de Schriften': en in Zijn naam bekering en vergeving van zonden gepredikt worden onder alle volken, beginnende van Jeruzalem. Deze dingen 'moesten' (δεῖ) geschieden naar de Schriften. Het heilshistorische plan van God en de Schrift stemmen overeen.

De inhoud van de Schriften bestaat in de vernedering (lijden) en verhoging (opstaan, ingaan in Zijn heerlijkheid). De Schriften worden hier op omvattende manier aangeduid (cf. 24,25: 'al de profeten'). Tegelijkertijd is hier wel aan specifieke vindplaatsen of Schriftgedeelten op hoofdlijnen gedacht. Jezus begint bij Mozes en de profeten om de Schriften te openen (24,27) en noemt 'de Wet van Mozes en de profeten en de Psalmen' (24,44). Deze laatste aanduiding is waarschijnlijk een variante aanduiding voor de drie delen van de Hebreeuwse Bijbel: Wet, Profeten, Geschriften. In het geval van Lukas-Handelingen is de aanduiding 'Psalmen' veelzeggend. De Psalmen spelen een belangrijke expliciete rol (citaten en toespelingen) in de gedeelten die gaan over het lijden, sterven en de opstanding van Jezus maar komen daarbuiten zelden voor.²⁷⁸ Wanneer deze gegevens met elkaar gecombineerd worden, is het niet onjuist om te veronderstellen dat de Psalmen (in Lukas-Handelingen) een bijzondere zeggingskracht hebben met betrekking tot het lijden, sterven en opstaan en ten hemel varen van Jezus. Wanneer Jezus Zelf de Schriften opent en daar de Psalmen expliciet noemt, is er goede grond om aan te nemen dat Jezus Zelf deze Schriftbewijzen (met interpretatie)

---

²⁷⁷ Jervell, *Theology*, 62.

²⁷⁸ Zie het overzicht van Doble, 'Psalms', 88-92.

heeft gegeven aan de kring van Zijn volgelingen. Het is daarom zeer goed mogelijk dat de verwijzing naar Psalm 16 in verband met de opstanding op Jezus Zelf is terug te voeren.

In 1 Korinthe 15,3-4 is een vergelijkbare referentie aan 'de Schriften' te vinden. Ook in dit verband gaat het om het sterven (voor de zonde) 'naar de Schriften' en het begraven en opgewekt worden ten derde dage 'naar de Schriften'. Paulus spreekt hier over de ontvangen traditie die hij doorgeeft terwijl de Schriftuurlijkheid van die traditie benadrukt wordt. Het beroep op de Schriften is een algemeen en omvattend beroep.²⁷⁹ Tegelijk kan ook hier gedacht zijn aan specifieke passages die bij het geloofsonderricht gebruikt zijn. Wanneer Lukas in Handelingen blauwdrukken geeft van het kerygma van de apostolische kerk die teruggaan op de uitleg van Jezus Zelf, is het goed mogelijk dat in 1 Korinthe 15,4 ook (onder andere) aan Psalm 16 gedacht moet worden.²⁸⁰ Het feit van de opstanding wordt ondersteund door de getuigen (1 Kor. 15,5-8) maar de duiding en grond liggen in de Schriften.

Toespeling: Lukas 10,42

Eén tekst komt in aanmerking als toespeling op Psalm 16 en de achterliggende interpretatie in Handelingen 2 en 13. In Lukas 10,42 zegt Jezus tegen Martha: 'één ding is nodig; doch Maria heeft het goede deel (ἀγαθὴν μερίδα) uitgekozen hetwelk van haar niet zal weggenomen worden'. Dit goede deel is het onderwijs van Jezus dat te maken heeft met (de erfenis) van het eeuwige leven (cf. 10,25). Met betrekking tot dit 'deel' (μερίς) verwijzen sommige verklaarders naar Psalm 16,5.²⁸¹ In de LXX wordt daar hetzelfde woord gebruikt. Zoals opgemerkt (§4.5 en §5.1) wordt de terminologie van de verdeling van het land reeds in het Oude Testament 'gemetaforiseerd' en ligt daarin een aanzet tot 'eschatologisering'. Of hier sprake is van een toespeling op Psalm 16,5 valt niet volledig te bewijzen. Slechts één woord komt overeen. Wel is duidelijk dat het concept van het eschatologische deel hier een belangrijke rol speelt. Dat concept heeft een verbale grond in Psalm 16,5. Het is daarom juister om te spreken van een toespeling op het concept van de eeuwige erfenis (cf. Hand. 8,21; 2 Kor. 6,15; Kol. 1,12) dat gekoppeld kan worden aan Psalm 16,5.

6.6. Evaluatie

Op grond van de schets in dit hoofdstuk is het niet mogelijk om algemene conclusies te trekken. Enerzijds vanwege de fragmentarische gegevens van uiteenlopende aard en de gedeeltelijke

---

²⁷⁹ Cf. Hofman, *Doorgeven*, 37-38. Fee, *First Corinthians*, 725; Thiselton, *First Corinthians*, 1189.

²⁸⁰ Fee, *First Corinthians*, 725; Blomberg, *1 Corinthians*, 296.

²⁸¹ Marshall, *Luke*, 454; Garland, *Luke*, 454.

onzekerheid of er altijd een relatie met Psalm 16 is. Anderzijds is van een groot deel van de bronnen niet vast te stellen uit welke tijd de gegevens stammen en hoe wijdverbreid een gedachte was.

Dat betekent dat hier alleen een indruk geschetst is op basis van de ons nu nog beschikbare bronnen. Vanuit deze gegevens zijn een aantal opvallende zaken te markeren zonder daaraan conclusies te verbinden.

Tekst

De tekst van Psalm 16 lijkt in de bronnen eenduidig te zijn overgeleverd. Naast de tekstgestalten van de MT en de LXX zijn geen afwijkende vormen te vinden. De Targum vult de tekst aan conform de parafrazerende aard van dit werk.

Interpretatie

Verder valt op dat de interpretatie van Psalm 16 in de beschikbare bronnen op een aantal punten niet eenduidig is. Naast de interpretatie van vers 3-4 valt met name de duiding van vers 8-10 op. Met name in de Talmud zijn enkele stemmen te vinden die op grond van vers 8-9 of 10 een vorm van onkwetsbaarheid voor het verderf of een leven na de dood of door de dood heen noemen. Op een enkele plek blijkt een tegenstem niet te ontbreken. De psalm heeft betrekking op David, maar kan ook op andere 'vromen' betrokken worden. De spanning tussen de historisch een eschatologische uitleg is merkbaar, net als tussen de 'diesseitige' en 'jenseitige' interpretatie. Wanneer deze tradities uit de tijd ná het Nieuwe Testament stammen, is de eschatologische duiding extra opvallend. Wanneer Psalm 16 een locus classicus voor de christenen is om de opstanding van Jezus mee te verbinden, zal het in Talmudische kringen niet aantrekkelijk zijn om de Psalm in vergelijkbare richting uit te leggen. Dat kan betekenen dat deze uitleg óf al ouder is dan het Nieuwe Testament óf ook in de tijd van na het Nieuwe Testament voor de joden voor de hand heeft gelegen.

Vanuit de schaarse gegevens in het Nieuwe Testament lijkt Psalm 16 als onderdeel van een web van 'bewijzen' verbonden te zijn met de opstanding. Deze interpretatie gaat mogelijk terug op het onderwijs van Jezus Zelf. De toelichting die nodig is bij de psalm suggereert dat deze interpretatie geen gemeengoed was of deze christologische toespitsing (op de persoon van Jezus) uitleg behoefde.

7. Psalm 16 in Handelingen 2

Nu Psalm 16 eerst in de tekstgestalten van de MT en LXX onderzocht is en de ruimere context van de intertestamentaire literatuur is bezien, kan de stap naar de eigenlijke hoofdvraag worden gemaakt: *Hoe functioneert Psalm 16 in Handelingen 2?* Allereerst moet de inleiding van het citaat worden bezien. Daarna kunnen tekst van het citaat en de in §3.2 opgemerkte verbale en conceptuele verbanden gewogen worden in de context van Handelingen 2. Vervolgens brengt een analyse van de argumentatiestructuur van Petrus aan het licht op welke wijze Psalm 16 bijdraagt aan het betoog van Petrus. Een evaluatie van de gegevens maakt de achterliggende hermeneutiek inzichtelijk.

7.1. De inleiding van het citaat

Hoewel de eigenlijke uitleg van Psalm 16 door Petrus volgt in Handelingen 2,29-32, komen in de aanloop naar het citaat (2,24-25a) al drie uitspraken voor die van belang zijn voor de interpretatie: 1) God heeft Hem opgewekt; 2) de dood kon Jezus niet houden; 3) David sprak van de Messias.

De eerste uitspraak ‘Welke God opgewekt heeft’ (ὁν ὁ θεὸς ἀνέστησεν) impliceert dat de opstanding van Jezus een gevolg was van een direct ingrijpen van God.²⁸² Zoals de kruisiging onderdeel van Gods plan was (2,23), is ook bij de opstanding God de handelende Persoon overeenkomstig Zijn *plan*.²⁸³ Tegenover het onrecht van de mensen, is de opstanding van Jezus door God als verklaring van rechtvaardigheid op te vatten.²⁸⁴

Deze opstanding wordt beschreven als een ‘ontbinden’ van de ‘koorden’ of ‘smarten’ van de dood (λύσας τὰς ὠδῖνας τοῦ θανάτου). Dit is waarschijnlijk een toespeling op de LXX-tekst van Psalm 18,5 (= 2 Sam. 22,6) en Psalm 116,3. Het woord ὠδὶν duidt pijn aan die meestal als geboorteweëen moet worden opgevat (1 Sam. 4,19; Job 39,2). In de MT staat הבל ‘koord’, dat echter met andere vocalisatie ook als הבל ‘weëen’ gelezen kan worden. Eerder dan aan een vertaalfout,²⁸⁵ moet hier gedacht worden aan een ‘mixed metaphor’. De beide psalmen spreken over de dood als pijnlijk en bindend (Cf. 1QH^a xi: 28). Lukas lijkt weet te hebben van de LXX en de Hebreeuwse tekst en verbindt deze gedachten door de woorden ὠδὶν (‘pijn’), λυω (‘losmaken’) en κρατέω (‘houden’) samen te gebruiken.²⁸⁶

---

²⁸² Cf. Roloff, *Apostelgeschichte*, 56.

²⁸³ Barret, *Acts*, 1:143; Jervell, *Apostelgeschichte*, 146.

²⁸⁴ Eck, *Handelingen*, 69-70; Strauss, *Davidic*, 135.

²⁸⁵ Zo o.a. Conzelmann, *Acts*, 20; Roloff, *Apostelgeschichte*, 56; Strauss, *Davidic*, 135. Zie verder Steyn, *Quotations*, 108-109

²⁸⁶ Keener, *Acts*, 1:943-944. Cf. Bock, *Proclamation*, 171-172.

Het gebruik van deze ‘mixed metaphor’ roept het dubbele beeld op van de macht van de dood die als banden worden losgemaakt, en pijn of weeën die ophouden.²⁸⁷ Deze beelden roepen associaties op met het thema ‘opstanding’ in een eschatologische setting zoals dat in de intertestamentaire literatuur voorkomt. De uitdrukking die het meeste voorkomt is het (legale) ‘teruggeven van doden’ door de dood (e.g. 1 Hen. 51,1; 4 Ezra 7,32).²⁸⁸ Daarnaast komt ook de metafoor van de geboorte voor die mogelijk gebaseerd is op Jesaja 26,19 waar de Hiph’il van נפל (‘uitwerpen’, ‘baren’) gebruikt wordt.²⁸⁹ Anderson wijst in dit verband op 4 Ezra 4,40-42 waar een engel aan Ezra verklaart dat zoals een zwangere vrouw een kind niet in haar moederschoot kan houden na negen maanden, ook Hades zo zal teruggeven wat was toevertrouwd.²⁹⁰

In 1QH^a 11,7-21 is een opvallende passage te vinden waarin ook op Psalm 18 gezinspeeld wordt.²⁹¹ Daar beschrijft de ‘Leraar der gerechtigheid’ zichzelf als een messiaans figuur die door de Sheol niet gehouden kan worden. Hij wordt daaruit gered door God zodat de ‘weeën van de dood’ hem ‘baren’. Opvallend is dat hier (1QH^a 11,27-28) ook gesproken wordt over ‘meetsnoeren’ (תקוה) die ‘vallen op oordeel’ in parallel verband met ‘banden van de dood’ (והבלי מות). Het lijkt erop dat deze koorden en banden met elkaar zijn geassocieerd in een eschatologische context waarin ook gesproken wordt over een bevrijding uit de dood als geboorte.

Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat het beeld van de geboorte als het ‘ophouden van de weeën’ voor de opstanding gebruikt werd en een eschatologische lading heeft. Dat komt overeen met het gebruik in het Nieuwe Testament (Mat. 24,8; 1 Thess. 5,3; Op. 12,2; Rom. 8,22; Mat. 19,28).²⁹² De zinspelende op Psalm 18,5 in Handelingen 2,24 roept deze eschatologische context waarschijnlijk bij de hoorders op.

De tweede uitspraak die in de inleiding gedaan wordt is dat het ‘niet mogelijk’ was dat Jezus door de dood gehouden zou worden (καθότι οὐκ ἦν δυνατόν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ’ αὐτοῦ). De ‘smarten des doods’ moesten ontbonden worden omdat (καθότι) de dood Hem niet kon houden. Het woord καθότι komt zesmaal voor in het Nieuwe Testament en wordt exclusief door Lukas gebruikt. Het heeft de betekenis ‘overeenkomstig’ of ‘omdat’ en duidt een mate van correspondentie aan.²⁹³ De verklaring hiervan wordt in vers 25 gegeven (γὰρ). Dit redengevend verband laat zien dat het citaat van Psalm 16 dient als bewijs van de stelling dat de dood Jezus niet kon vasthouden.²⁹⁴ Psalm 16 wordt daarom niet

---

²⁸⁷ Voor het ‘ophouden van weeën’ zie Anderson, *Resurrection*, 204-205.

²⁸⁸ Zie verder Bauckham, ‘Resurrection’, 271-275.

²⁸⁹ Cf. BDB en HALOT.

²⁹⁰ Anderson, *Resurrection*, 206-207.

²⁹¹ Ontleend aan Cornu & Shulam, *Acts*, 1:112-113.

²⁹² Anderson, *Resurrection*, 207.

²⁹³ Cf. Barret, *Acts*, 1:144; Trull, ‘Interpretation’, 437.

²⁹⁴ Cf. Marguerat, *Actes*, 1:91; Kilgallen, ‘Use’, 48.

zozeer gebruikt om de dood van Jezus te interpreteren, maar om de noodzakelijkheid van de opstanding te onderstrepen.²⁹⁵

Hierdoor ontstaat er een dubbele laag van bewijsvoering. Petrus heeft allereerst gesteld dat Jezus 'een Man van God' bleek te zijn uit de krachten, wonderen en tekenen die God door Jezus gedaan had onder het volk (2,22). God Zelf was betrokken in het werk van Jezus, en daarvan was het volk getuige zodat het publiek dit kan 'weten'. Voor de opstanding voert Petrus de groep van apostelen ook als ooggetuigen aan (2,32). Hoewel het geloof in de opstanding door grote delen van het volk aangehangen werd (zeker in het geval van een rechtvaardige), voert Petrus naast dit 'getuige'-bewijs het Schriftbewijs uit Psalm 16 aan.²⁹⁶ De verhouding tussen het getuige-zijn van de gebeurtenis en het Schriftbewijs komt in §7.4 aan bod, maar nu is al duidelijk dat in de presentatie van Petrus het accent nadrukkelijk op het Schriftbewijs valt. De Schriften hangen hier nauw samen met het plan van God, zoals blijkt uit de onmogelijkheid (οὐκ ἦν δυνατόν) dat de dood Jezus zou vasthouden.²⁹⁷ Het accent valt in dit gedeelte op God als handelend Persoon, volgens Zijn plan en Woord.

De derde uitspraak die aan het eigenlijke citaat voorafgaat is dat David sprak van de Messias (Δαυὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτόν). Hoe de verhouding tussen David en de Messias is, wordt na het citaat duidelijk gemaakt (Hand. 2,29-30). Uit deze citeerformule blijkt dat Psalm 16 aan David wordt toegeschreven en als zodanig historisch aan zijn biografie verbonden is.²⁹⁸ De autoriteit van dit Schriftcitaat berust niet in de persoon van David zelf. Lukas ziet God en Zijn Geest als de auteur en autorisator van de Schrift die spreekt 'door de mond' van David en de profeten (e.g. Hand. 1,16; 4,25).²⁹⁹

De uitdrukking λέγει εἰς is uniek als inleiding van een citaat uit het Oude Testament. Vergelijkbare constructies met εἰς geven het adres van de spreker aan (Luk. 22,65; Joh. 8,26; Ef. 5,32). Efeze 5,32 lijkt het meeste in de buurt te komen van Handelingen 2,25. Daar wordt εἰς gebruikt om de referent mee aan te duiden ('spreken met betrekking tot').³⁰⁰ Deze inleidingsformule maakt duidelijk dat de Messias de referent is van wat David in Psalm 16 zegt.

---

²⁹⁵ Contra Boers, 'Psalm', 108-109; Moessner, 'Two' 221-223.

²⁹⁶ Cornu & Shulam, *Acts*, 1:112. Cf. Wright, *Resurrection*, 200-206.

²⁹⁷ Rusam, *Alte*, 303. Cf. Löning, 'Funktion', 291.

²⁹⁸ Fitzmyer, *Acts*, 256.

²⁹⁹ Jervell, *Theology*, 63-65.

³⁰⁰ Trull, 'Interpretation', 438.

7.2. Tekst en tekstverbindingen van het citaat

Tekst

De tekst van het citaat in Handelingen 2,25-28 is identiek aan de LXX-tekst van Psalm 16,8-11ab.³⁰¹ Het enige verschil dat er is (προωρώμην in Psalm 16,8 en προορώμην in Handelingen 2,25), heeft geen gewicht.³⁰² Opvallender is dat het laatste gedeelte van Psalm 16,11 ontbreekt. Dat is juist het gedeelte waarin zowel de ‘rechterhand’ van God als de tijdsaanduiding ‘eeuwig’, ‘tot het einde’ voorkomt.

Voor deze omissie zijn verschillende verklaringen geopperd. De suggestie dat in Lukas’ tekstversie vers 11c ontbrak, is niet erg waarschijnlijk omdat hij verder woordelijk de LXX-tekst volgt. Ook het vermoeden van Rese dat Lukas niet wil suggereren dat de Geest eeuwig aan de rechterhand van God zal blijven ligt niet voor de hand omdat Lukas in vers 33 juist stelt dat Jezus verhoogd is door de rechterhand van God en de Geest uitstort.³⁰³ Een andere mogelijkheid is dat de woorden εις τέλος als conflicterend met de wederkomst van Jezus worden gezien. Jezus kan niet eeuwig aan de rechterhand van God zijn als Hij eens weerkomt (cf. Hand. 3,20-21).³⁰⁴ Het is echter de vraag of het ‘eeuwig’ aan de ‘rechterhand’ van God zijn zo strikt locatief opgevat werd door Lukas en zijn publiek.

Waarschijnlijker is het dat Lukas/Petrus vers 11c niet citeert omdat de mogelijke toepassing dat Jezus aan de rechterhand van God eeuwig de erepositie zal hebben bewaard, pas in vers 33 van Handelingen 2 aan de orde komt en krachtiger met Psalm 110 onderbouwd kan worden (2,34-35).³⁰⁵ De parafaserende herhaling van Psalm 16,10 in vers 31 laat zien dat Petrus Psalm 16 vooral gebruikt voor het argument voor de stelling dat Jezus niet door de dood gehouden kon worden. Door Psalm 16,11c weg te laten, concentreert Petrus de aandacht allereerst op de dood en opstanding van Jezus. Mogelijk wordt het weggelaten gedeelte weer wakker geroepen en versterkt op het moment dat Petrus eerst stelt dat Jezus verhoogd is (2,33) en dit vervolgens onderbouwt met Psalm 110. Op die manier kan Psalm 110 als nadere uitleg en ontvouwing van Psalm 16,10c gezien worden en heeft de weglating een prikkelende en versterkende functie.

Intertekstuele verbanden

Door de weglating van Psalm 16,10c in Handelingen 2,25-28 wordt de inhoudelijke verbondenheid van dit citaat met het volgende citaat uit Psalm 110 geaccentueerd. Deze twee expliciete citaten zijn echter ook verbonden met de toespelingen op Psalm 18, Psalm 132, Psalm 118 en Psalm 139 (zoals opgemerkt

---

³⁰¹ Holtz, *Zitate*, 48.

³⁰² Holtz, *Zitate*, 49.

³⁰³ Rese, *Motive*, 55-56. Cf. de kritiek van Rusam, *Alte*, 308.

³⁰⁴ Rusam, *Alte*, 308-309.

³⁰⁵ Rusam, *Alte*, 309; cf. Lindars, *Apologetic*, 42, Contra Sargent, *David*, 64.

in §3.1). Het is nu van belang om deze verbanden te markeren en de inhoudelijke bijdrage daarvan te bezien.³⁰⁶

Een belangrijke overkoepelende verbinding wordt aangereikt door het slot van het citaat van Joël 2 in Handelingen 2,21. Het aanroepen van de ‘naam des Heeren’ (τὸ ὄνομα κυρίου) wordt in de climax van de redevoering christologisch toegespitst: deze Jezus heeft God tot Heere (κύριος) gemaakt. Deze titel wordt zowel voor Jezus als voor God de Vader gebruikt. Dat blijkt ook uit het dubbele gebruik in het citaat van Psalm 110: de Heere heeft gesproken tot mijn Heere (κύριος τῷ κυρίῳ μου). Het onderscheid tussen יהוה en ייָ in de MT valt in het Grieks weg. Handelingen 2,25 lijkt κύριος uit Psalm 16,8 (יהוה) op te vatten als betrekking hebbend op God de Vader. Vanuit deze verbale verbanden komt de vraag naar de identiteit van de κύριος naar voren.³⁰⁷ Dat loopt uit op de ondubbelzinnige verklaring dat dit ‘deze Jezus’ is (2,36).

Ook de andere titel die in Handelingen 2,36 aan Jezus wordt toegekend (Messias, χριστός) laat een verband tussen de Schriftgegevens zien. In vers 31 wordt gesproken over de verwekking van de Messias met een toespeling op Psalm 132,10-12 (en de eed van JHWH uit 2 Samuël 7,12-16). Mogelijk klinkt Psalm 18,50-51 mee. Daar wordt nadrukkelijk gesproken over David als ‘gezalfde’ die gered wordt en het voorwerp is van de דָּוִד van JHWH. Hoewel het sleutelwoord χριστός weinig verbale aanknopingspunten in de tekst heeft, is het thema van David als gezalfde duidelijk aanwezig. Vier van de gebruikte psalmen zijn ‘van David’ (Ps. 16; 18; 110; 139), één gaat over David als gezalfde (Ps. 132). Alleen Psalm 118 wordt niet specifiek aan David toegeschreven.

Een derde verbinding die gemakkelijk traceerbaar is, betreft de ‘rechterhand’ (δεξιός). Zowel Psalm 16,8 als Psalm 110,1 worden expliciet geciteerd. De rechterhand in Psalm 16,8 is echter die van de dichter, terwijl in Psalm 110 sprake is van Gods rechterhand. Wanneer Psalm 16,11c bewust door Lukas/Petrus wordt weggelaten om de weg voor Psalm 110 vrij te maken, is dat tevens een onderstreping van dit sleutelwoord.

Een vierde verband is meer thematisch van aard. Zowel de toespeling op Psalm 18,5-6 in Handelingen 2,24 als het citaat van Psalm 16,10 in Handelingen 2,27 en 31 gaan over de dood (Sheol, Hades). Deze thematiek komt ook voor in Psalm 118,17-18 en Psalm 139,8b. Het is goed mogelijk dat deze thematische verbanden door de hoorders zijn opgemerkt omdat ze directe volgen op de woorden waar Lukas op zinspeelt.

---

³⁰⁶ Cf. Doble, ‘Psalms’, 94-95.

³⁰⁷ Cf. Moessner, *Luke*, 284-285.

Op deze manier lichten vier thema's op in het 'web' van verbindingen: Kurios, Messias, rechterhand en dood/hades.³⁰⁸ Samen bieden de Psalmen die expliciet geciteerd of impliciet door middel van zinspeling aangehaald worden een bijdrage per thema.³⁰⁹

Dood en Hades

Door de toespeling op Psalm 18,5-6 wordt de dreiging van de dood voor David getekend. Daar staat het citaat van Psalm 16,9-10 tegenover. Daarin heeft David hoop op het leven. Hij zal in de Hades niet verlaten worden (Ps. 16,10). Psalm 139,8b zegt dat God daar ook is, en Psalm 118,22 voegt daaraan toe: 'ik zal niet sterven, ik zal leven'.

In 'samenspraak' met elkaar vullen de psalmen elkaar aan.³¹⁰ Het contrast tussen dood en leven wordt versterkt. De dood is een dreigende macht, maar God is de grond voor hoop op het leven. In de context van Jezus' dood en opstanding, wordt de niet nader toegespitste hoop van deze psalmen gezamenlijk toegepast op de opstanding uit de doden.

Kurios

Vanuit het slot van het citaat van Joël in Handelingen 2,21 wordt aangestuurd op de stelling dat Jezus de Kurios is (2,36) die aan de rechterhand van God is (of door die rechterhand verhoogd is). De belangrijkste bijdrage levert Psalm 110,1: David heeft het over iemand die hij 'mijn Heere' noemt. Deze Kurios moet worden aangeroepen volgens Joël én David. Psalm 18 spreekt dat als voornemen uit in vers 4 en stelt in vers 7 dat David deze Kurios daadwerkelijk heeft aangeroepen. Dat wordt ondersteund door het citaat van Psalm 16,8 in Handelingen 2,25: 'Want David zegt van Hem: Ik zag de Heere allen tijd voor mij'. Doble wijst op de mogelijkheid dat Psalm 16,1 'ik zei tot de Heere: U bent mijn Heere' (in het licht van de verbale verbanden met Psalm 110,1) ook kan meeklinken.³¹¹

Messias

Hoewel het woord *χριστός* niet expliciet vanuit de Schriftgegevens wordt genoemd, maakt Petrus voldoende duidelijk dat David zich bewust was van de Messiaanse belofte (2,30) en brengt zo zelf tweemaal dit sleutelbegrip in. Hierdoor wordt de gestalte van David nadrukkelijk messiaans geportretteerd. Psalm 18 spreekt al over David als de Messias die de 'goedertierenheid' van JHWH geniet. Op die manier is er een verband denkbaar met de 'heilige' (MT: *קֹדֶשׁ*, LXX: *ἅγιος*) van JHWH in

---

³⁰⁸ Grotendeels ook opgemerkt door Bock, 'Old Testament', 825.

³⁰⁹ Doble, 'Psalms', 95-96.

³¹⁰ Cf. Moessner, *Luke*, 283-285.

³¹¹ Doble, 'Psalms', 96.

Psalm 16,10. Samen met Psalm 132, 10-12 roepen deze Schriftgegevens het beeld van David als drager van de messiaanse belofte op.

Dit beeld wordt nog eens versterkt door de context van Lukas' tweeluik. Psalm 132 spreekt over de belofte dat een nakomeling van David op de troon zal zitten (cf. *ἠρόνος* Hand. 2,30). Bij de geboorteaankondiging wordt van Jezus gezegd dat Hij de 'troon van David' zal ontvangen (Luk. 1,32).³¹² Verder stelt Jezus in Lukas 20,41-44 de vraag naar de Davidische Messias aan de orde. Dat hij Davids zoon is, lijkt algemeen aangenomen te worden (20,41). Jezus brengt echter Psalm 110,1 te berde om te laten zien dat de zoon van David door David 'mijn Heer' genoemd wordt. In Lukas' evangelie is Psalm 110,1 dus al betrokken op de komende Messias. Opvallend is dat vóór de vraag van Jezus in Lukas 20,41 de opstanding aan de orde is geweest (20,27-40).³¹³ Blijkbaar ziet Lukas deze thema's samen: bij de opstanding uit de doden hoort de Messias. In Handelingen 2 wordt duidelijk waarom. De Messias is de eerstgeborene uit de doden. Degene die uit de dood is opgestaan blijkt daaruit niet alleen 'Heere' maar ook de 'Messias' te zijn.

Rechterhand

De 'rechterhand van God' heeft een dubbele betekenis: verhoging als redding of verhoging als ereplaats. Psalm 18,49 en 118,16a spreken van redding als een verhoging buiten het bereik van de vijanden. Psalm 16,11c spreekt over de rechterhand van God als de plaats of het teken van de gemeenschap met God. Daar vallen bescherming en een ereplaats min of meer samen. Op die manier is ook het citaat uit Psalm 110,1 op te vatten als een verhoging tot de ereplaats die volgt op een verhoging uit de macht van de vijanden. Deze dubbele betekenis lijkt ook aanwezig te zijn in Lukas 22,69 waar de positie aan de rechterhand van God de notie van rechtvaardiging in zich draagt (cf. Hand. 7,55-56).³¹⁴

Uit deze psalmen die onderling met elkaar verbonden zijn ontstaat een beeld dat goed bruikbaar is voor de argumentatie van Petrus. De psalmen worden vooral vanuit een messiaans interpretatiekader gelezen. Dit kader wordt gedeeltelijk aangereikt door de psalmen zelf (verbale verbanden) en gedeeltelijke door de canonieke context (thematische verbanden in het OT). Vanuit dit kader wordt tegenover de dood de hoop op het leven geaccentueerd. De psalmen gronden de hoop op het leven op God Zelf. Daarom zal de Messias niet in de dood blijven, en wordt Hij als 'Heere' aan de rechterhand van God verhoogd. Zo blijkt Hij 'Heere' en 'Christus' te zijn.

---

³¹² Cf. Strauss, *Davidic*, 139.

³¹³ Steyn, *Quotations*, 97.

³¹⁴ Cf. Garland, *Luke*, 901.

7.3. Argumentatielijn van Petrus

Hoe past Petrus deze samengestelde informatie in zijn rede? De structuur van de gehele redevoering van Petrus is reeds aan bod geweest (§3.1). Het citaat van Psalm 16 heeft zijn plaats in het 'christologisch argument' (Hand. 2,22-36) van de rede. Daarin zijn drie concluderende statements te vinden die de structuur van het argument blootleggen. Deze zijn gemarkeerd door o^uv (2,30.33.36) en laten zien welke conclusies er vanuit Jezus' opstanding getrokken worden.³¹⁵ De stelling in vers 36 is als het ware de eindconclusie die steunt op de twee deelstellingen uit vers 30-31 en 33. Vers 33 gaat over de verhoging en wordt vooral door Psalm 110 ondersteund. Het citaat uit Psalm 16 heeft vooral betrekking op de langere stelling in vers 30-31 (en het geheel van de uitleg in vers 29-32). De opbouw van de argumentatie van deze laatstgenoemde stelling is nu van belang.

Niet David...

De uitleg van het citaat bestaat in het uiteenzetten dat dit niet op David van toepassing is, maar wel op Jezus. Daarvoor geeft Petrus allereerst een negatief argument: David is gestorven. Hij introduceert dat met een *captatio benevolentia* om vrijuit en duidelijk te kunnen spreken.³¹⁶ Mogelijk is de aanduiding van David als 'patriarch' ook als een uiting van achting te zien. Deze titel lijkt vooral voor Abraham, Izak en Jacob te zijn gebruikt, maar wordt soms voor een bredere groep gebruikt in het Nieuwe Testament (Hand. 7,8-9) en daarbuiten (Sir. 47).³¹⁷ Mogelijk doelt Petrus ook op de Davidische afstamming van Jezus (cf. Luk. 1,27; 3,31).³¹⁸ In ieder geval kan niet ontkend worden dat de patriarch David gestorven en begraven is: 'zijn graf is onder ons tot op deze dag' (2,29). Het sterven van David is bekend uit de Schrift (1 Kon. 2,10) en het graf is nog tastbaar voorhanden. In vers 31 laat Petrus dit schuren met de parafraze van Psalm 16,10. Het graf is een tastbare getuige van de macht van de dood en de plaats van het bederf van het lichaam. Daardoor wordt de weg gebaad naar de conclusie: Psalm 16,10 kan niet op het leven van David zelf betrokken worden, want hij is gestorven en zijn lichaam is niet gevrijwaard van verderf.³¹⁹ Deze denkrichting werd al voorbereid door de inleiding van het citaat ('David zegt van Hem').

... maar de Messias

De positieve argumentatie maakt expliciet dat David inderdaad niet van zichzelf heeft gesproken. Deze wordt gevormd door drie participia in vers 30-31: ὑπάρχων (zijnde), εἰδώς (wetende), προῖδών

---

³¹⁵ Anderson, *Resurrection*, 202.209.

³¹⁶ Johnson, *Acts*, 51.

³¹⁷ Pesch, *Apostelgeschichte*, 1:123.

³¹⁸ Cf. Rusam, *Lukas*, 310-311.

³¹⁹ Cf. Strauss, *Davidic*, 138.

(voorzijende). De eerste (profeetschap van David) en de derde (het voor-zien) hangen samen. De tweede biedt de startgrond. David was zich bewust van het feit dat uit zijn geslacht de Messias zou voortkomen. De duidelijke toespeling op Psalm 132 roept de gedachte aan het Davidische verbond wakker die vooral in 2 Samuël 7 tot uitdrukking komt. Hierdoor wordt het hele citaat van Psalm 16 in het licht van Gods belofte aan David gezet.³²⁰ Datzelfde geldt vanuit Psalm 132 ook voor Psalm 110 en de verhoging van Jezus aan de rechterhand van God (Hand. 2,33-35). Tevens kan Psalm 110,1 dienen als onderbouwing van het feit dat David wist dat er een nazaat zou komen die groter dan hij zou zijn (cf. Luk. 20,41-44). Het precieze karakter van dit ‘weten’ is niet helemaal scherp te stellen. Had David (volgens Petrus) kennis van (a) de messiaanse implicaties van het Davidisch verbond en (b) dat deze zich zouden toespitsen in één persoon die (c) niet alleen een afstamming naar het vlees was (Hand. 2,30 cf. Rom. 1,3)? Op basis van de andere twee participia (‘een profeet zijnde’ en ‘voorzijende’) kan aangenomen worden dat David volgens Petrus minimaal de contouren van ‘a’ en ‘b’ gezien heeft.³²¹ Wanneer Bock stelt dat de taal van het Davidisch verbond Petrus deze mogelijkheid biedt, is daarmee te weinig gezegd.³²² Petrus stelt juist dat David iets wist en profetisch sprak. Op een bepaalde manier komen het messiaanse en het profetische samen in David.³²³

Vanuit de kennis van de messiaanse nakomeling is David bekwaam om in Psalm 16 als ‘een profeet zijnde’ en ‘voorzijende’ te spreken.³²⁴ De typering van David als profeet komt niet veel voor. De Psalmen worden op sommige plekken impliciet behandeld als profetie (e.g. Mark. 12,36; Luk. 20,41-42; 24,44; Hand 1,16.20; 4,25; 13,33-36).³²⁵ Dat alleen maakt de aanduiding ‘profeet’ al passend voor de auteur. Fitzmyer heeft laten zien dat in de eerste eeuw David profeet werd genoemd.³²⁶ Daarbij moet vooral gedacht worden aan een vorm van profetisch spreken die in de Schrift is opgenomen.³²⁷

Het spreken van David wordt nader als προοράω getypeerd. Dit woord komt slechts viermaal voor in het Nieuwe Testament (Hand. 2,25.31; 21,29; Gal. 3,8). In het geval van Handelingen 2,25 (Ps. 16,8) gaat het tegen de achtergrond van de MT om een spatiaal ‘voor zich zien’. In Handelingen 2,31 gaat het om een temporeel ‘vooruit zien’.³²⁸ Petrus heeft ‘dit vooruit zijende’ gesproken van de opstanding. Het ‘vooruit zien’ is gekoppeld aan de andere twee participia en heeft daar inhoudelijk ook betrekking op.³²⁹ David heeft vooruit gezien langs de lijn van de Messiaanse belofte en toen

---

³²⁰ Strauss, *Davidic*, 138.

³²¹ Cf. Holladay, *Acts*, 104.

³²² Bock, *Proclamation*, 117. Cf. Trull, ‘Interpretation’, 443-444.

³²³ Jervell, *Theology*, 68.

³²⁴ Löning, ‘Funktion’, 92.

³²⁵ Johnson, *Acts*, 51.

³²⁶ Fitzmyer, ‘David’, 332-339.

³²⁷ Cf. Trull, ‘Interpretation’, 442.

³²⁸ TDNT, 5:381-382. Cf. Barret, *Acts*, 1:144.

³²⁹ Cf. Parsons & Culy, *Acts*, 41.

profetisch gesproken. Welke mate van kennis en welk 'uitzicht' David volgens Petrus heeft gehad is niet vast te stellen op grond van de tekst.

Op basis van de drie participia in vers 30-31 stelt Petrus dat David sprak van de opstanding van de Messias (Hand. 2,30).³³⁰ Dat is de eigenlijke stelling (gemarkeerd door οὐν). Wanneer Davids eigen zicht buiten beschouwing wordt gelaten, blijft de inhoudelijke kant van Petrus' stelling over: David heeft in Psalm 16 profetisch gesproken over de opstanding (tegen de achtergrond van het Davidisch verbond).

Hierop herhaalt Petrus een gedeelte van het citaat (Ps. 16,10) in parafraserende vorm. Vier verschillen vallen op: 1) het parallelisme wordt weergegeven met de ontkennende partikels οὐτε [...] οὐτε; 2) de werkwoorden zijn van de eerste naar de derde persoon overgezet; 3) in de eerste regel zijn de woorden τὴν ψυχὴν μου weggelaten (mogelijk om de lichamelijke opstanding te onderstrepen);³³¹ 4) in de tweede regel wordt τὸν ὄσιόν σου vervangen door ἡ σὰρξ αὐτοῦ. Ook deze laatste weergave onderstreept de lijfelijke opstanding van Jezus. Mogelijk is σὰρξ aangevuld vanuit het voorgaande vers (2,26). Opvallend is dat de (potentieel) messiaanse titel ὄσιος daarvoor wijkt. Deze titel is wel geciteerd (2,27) en vormt in Handelingen 13,35 een belangrijke component van de argumentatie. Deze parafrase maakt duidelijk waar de focus van het citaat ligt en tegelijk dat Psalm 16,10 niet geïsoleerd van de directe context ingebracht wordt.

Contrast David - Jezus

Op deze manier laat Petrus zien dat waar David over sprak 1) niet in vervulling is gegaan in zijn eigen leven, maar 2) door David als gesproken is van de Messias; 3) daarmee naar Jezus verwijst. Hierdoor ontstaat een sterk contrast: David sprak niet over zichzelf, maar over de Messias. Wie deze Messias is, zal herkenbaar zijn aan de vervulling van deze woorden uit de Psalm. De argumentatie van Petrus centreert zich rondom Davids biografie en staat vanuit de context van Jezus' leven en sterven met Hem als Messias in contrast.

Zowel David als Jezus zijn gestorven en hun beider graf was in meerdere of mindere mate bekend. Het verschil is dat Davids graf er tot op deze dag is en er niets met David is gebeurd. Hoewel er bronnen zijn die vertellen over het roven van de waardevolle spullen uit Davids graf, is er geen sprake van een verlaten van het graf.³³² David heeft verderving gezien. Hij is de dood in gegaan en niet terug gekomen. Petrus lijkt tevens aan te nemen dat Davids lichaam in het graf tot ontbinding is

---

³³⁰ Anderson, *Resurrection*, 210.

³³¹ Anderson, *Resurrection*, 210.

³³² Cf. Bock, *Acts*, 126-127.

overgegaan (in tegenstelling tot de Midrash op Psalm 16,9; zie §6.4).³³³ Daar tegenover staat impliciet dat Jezus' graf leeg is en Jezus binnen de tijd waarin de ontbinding van het lichaam optreedt is opgestaan (cf. Luk. 24,1-12). Of Petrus aan de drie dagen als tijd voor de ontbinding van het lichaam heeft gedacht, is niet zeker.³³⁴ Een zinspelings op de drie dagen ontbreekt, maar het accent op het fysieke aspect van Jezus' persoon in combinatie met het woord 'verderf' wijst wel in die richting (cf. Hand. 13,37).³³⁵

Hier tegenover staat (impliciet) Jezus' weg die in het licht van Psalm 16 wordt gezien en op die manier ook Psalm 16 vanuit de weg van Jezus leest. De weg van David loopt dood in het graf, maar de weg van Jezus' gaat door dood en graf heen. God Zelf heeft Hem opgewekt. Het is waarschijnlijk dat Petrus Psalm 16,8-11 citeert om het geheel van deze gedachte te ondersteunen.³³⁶ Het Godsvertrouwen van Jezus was zo groot dat Hij Zijn God steeds in het oog heeft gehouden en daarom niet zou wankelen (16,8). Mogelijk zag Jezus ook al 'vooruit' en kreeg zicht op de redding van God. In verband met de vreugde waar de Psalm over spreekt (16,9) wijst Doeve erop dat het woord גיל vijf maal voorkomt als vreugde over verlossing (Jes. 25,9; Hab. 3,18; Ps. 9,15; 13,6; 21,2).³³⁷ Of daarin de naam van Jezus gehoord werd (zoals Doeve meent), is echter twijfelachtig. Wel kan deze vreugde over de verlossing eschatologisch opgevat worden. Petrus citeert dan dit gedeelte mee om de 'verlossing' van de dood daarin door te laten klinken. Dat sluit ook goed aan op het thema 'vreugde' in Lukas-Handelingen dat met name in verband met 'verlossing' en 'eeuwig leven' voorkomt (e.g. Luk. 10,20; Hand. 8,8.39; 13,48.52; 16,34).³³⁸

Op deze manier kan ook het 'in hope rusten' van het vlees de hoop op de opstanding extra accentueren. De meer gearticuleerde tekst van de LXX waarin het woord 'hoop' voorkomt, laat meer dan de MT de toekomst in beeld komen. Petrus vat dit op als een rusten van het lichaam ('vlees') in de (vaste) hoop op de opstanding. In de context van Lukas-Handelingen wordt 'hoop' ook veelal met de opstanding verbonden (Hand. 23,6; 24,15; 26,6-7; 28,20).³³⁹

Voor Petrus lijkt Psalm 16,10 beslissend te zijn voor deze opstandings-interpretatie.³⁴⁰ Daar stelt Petrus expliciet dat van Jezus geldt 'dat Zijn ziel niet is verlaten in de Hades, noch Zijn vlees verderving heeft gezien'. Dat Jezus niet verlaten is in de Hades, betekent dat Hij er niet is gebleven. Of

---

³³³ Cf. Conzelmann, *Acts*, 21.

³³⁴ Cf. Witherington, *Acts*, 145.

³³⁵ Cf. Anderson, *Resurrection*, 211. Contra EDNT 1:316.

³³⁶ Zo Doeve, *Jewish*, 171. Contra Trull, 'Interpretation', 447.

³³⁷ Doeve, *Jewish*, 168.

³³⁸ Cf. Keener, *Acts*, 1:948.

³³⁹ Cf. NIDNTE 2:185-186; Keener, *Acts*, 1:948.

³⁴⁰ Cf. Fitzmyer, *Acts*, 256-257; Keener, *Acts*, 1:948.

Hades hier als dood in algemene zin of plaats van de dood in de zin van graf of dodenrijk wordt opgevat, is niet duidelijk. Het contrast met de verhoging (zittend) aan de rechterhand van God (2,33-34) versterkt de lokaliteit van de dood (graf of dodenrijk). Zowel in de MT en de LXX als in Handelingen 2 worden 'ziel' en 'lichaam' op een bepaalde manier onderscheiden terwijl de eenheid van de persoon overeind blijft. Voor Petrus is het woord 'vles' als onderscheiden deel van de persoon Jezus (ὄσιος) van belang. Dat blijkt uit de parafraze van Psalm 16,10 in Handelingen 2,31 waarin σάρξ in plaats van ὄσιος gebruikt wordt. Het lichaam van Gods 'Heilige' heeft geen verderving gezien. Daaruit blijkt tevens dat Petrus τῆς als verderving (διαφθορά) opvat. Het graf als plaats voor het dode lichaam blijft in beeld, maar het verderf in dat graf is wat Petrus aanwijst.

In Psalm 16,11ab (in Hand. 2,28) komt opnieuw de vreugde naar voren in verbinding met de tegenwoordigheid van JHWH. Daardoor ontstaat een *inclusio* met het begin van het citaat (Hand. 2,25b-26a). De presentie van JHWH (a) verblijdt en geeft vertrouwen dat de Heilige niet verlaten wordt en verderving zal zien (2,25-27) en (b) verblijdt in verband met de 'weg des levens' die getoond wordt (2,28). Met deze 'weg des levens' wordt ofwel een weg door de dood en het graf heen bedoeld, ofwel het leven dat na de bewaring door dood en graf heen. Wanneer Petrus de psalm citeert in vers 25b-28 is de blik nog vooruitziend alsof de spreker nog voor de dood staat (cf. de retrospectieve aoristus in 2,31). Wanneer in navolging van de LXX in Handelingen 2,28 de weg des levens als reeds 'bekend gemaakt' wordt gepresenteerd, lijkt een meer algemeen doorzicht over dood en graf heen naar het (eeuwige) 'leven' bij God bedoeld. Juist het weggelaten gedeelte (Ps. 16,10c) dat vervangen en versterkt wordt door het citaat van Psalm 110 expliciteert hoe de toestand na het graf is. Dan blijkt Jezus een plaats te hebben ontvangen aan de rechterhand van God.

Wanneer Psalm 16,10 (ab én c) teruggelezen wordt vanuit Psalm 110 is met de weg des levens de weg naar het eeuwige leven (bij God) en de verheerlijking bedoeld. In Lukas-Handelingen komt de 'weg' van de Heere (vanuit het Oude Testament) een aantal keer voor in verband met Jezus' werk (Luk. 1,76; 3,5) of het werk van God in algemene zin (Hand. 13,10).³⁴¹ Waarschijnlijk ziet Lukas Jezus als Degene Die bij uitstek de weg van JHWH is gegaan. Of een nadere verbinding met het voor Handelingen unieke gebruik van 'de weg' als 'onderwijs in de zaligheid' (e.g. Hand. 16,17; 18,25-26; 22,4)³⁴² door Lukas wordt bedoeld, is twijfelachtig. Dat Petrus de verbinding bedoeld heeft, is onwaarschijnlijk. Wel is goed mogelijk dat vanuit het kerncitaat dat focust op de opstanding uit de dood ook licht valt op het leven van Jezus. De inzet bij Psalm 16,8 in Handelingen 2,25 suggereert zijdelings dat het hele leven van Jezus getypeerd wordt door de nauwe vertrouwensrelatie tussen God de Vader en Jezus (cf. Luk.

---

³⁴¹ Cf. Keener, *Acts*, 1:950.

³⁴² Cf. NIDNTTE 3:459.

2,52; Hand. 10,38).³⁴³ Daarmee stemt ook Lukas' weergave van het lijden en sterven van Jezus overeen. Hoewel de uitroep van Godverlatenheid (Ps. 22,1 in Mark. 15,34) nog steeds een vorm van Godsvertrouwen in zich draagt (*Mijn God*), ontbreekt deze in Lukas' Evangelie. In Lukas 23,46 wordt ondubbelzinniger het Godsvertrouwen in het sterven uitgedrukt door het citaat uit Psalm 31,6. Ook uit de onmiddellijke overgang naar het 'paradijs' (Luk. 23,43) kan dit vertrouwen worden afgeleid. Op grond hiervan kan gesteld worden dat Psalm 16 als lied van vertrouwen globaal op het leven van Jezus van toepassing is in de ogen van Lukas, en waarschijnlijk ook van Petrus.

In het licht van de expliciete argumentatielijn van Petrus is deze impliciete lezing van het geheel van Psalm 16 goed denkbaar. Waar Davids zicht (bewust of onbewust) profetisch ver reikte, is Jezus die weg gegaan. Dat biedt samen met het argument dat volgt op basis van Psalm 110 grond voor de conclusie die uitgesteld wordt tot vers 36. Jezus blijkt hieruit κύριος en χριστός te zijn.

7.4. Hermeneutiek

Het beeld dat vanuit Handelingen 2 met betrekking tot Psalm 16 ontstaat, moet nu nader geëvalueerd worden. Het is duidelijk dat het citaat uit Psalm 16 geen geïsoleerde positie heeft, maar tekstueel verbonden is met de context en intertekstueel verbonden met andere citaten en toespelingen. Daardoor wordt een contrast tussen David en Jezus getekend dat de interpretatie van Psalm 16 kleurt.

Om het beeld compleet te maken moeten twee aan elkaar verwante vragen beantwoord worden: 'Hoe is de hermeneutiek van Petrus – zoals deze door Lukas wordt beschreven - te typeren?' en 'Hoe verhouden de Schrift en de gebeurtenissen rondom Jezus ('Scripture' en 'event') zich tot elkaar?'

Vooronderstellingen

In Handelingen 2 blijkt Petrus ten aanzien van Psalm 16 een drietal vooronderstellingen te hanteren: 1) Psalm 16 spreekt van een bewaring voor de dood; 2) De auteur van Psalm 16 is koning David die profetisch spreekt over de Messias; 3) Jezus is Davids Zoon 'naar het vlees' en als zodanig de Messias over wie David spreekt.³⁴⁴

Uit de tweede en derde vooronderstelling volgt dat de 'ik'-uitspraken van David niet tot zijn persoon beperkt zijn, maar het collectief van zijn nakomelingen omvat. Jezus als Nakomeling *par excellence* is

---

³⁴³ Cf. Roloff, *Apostelgeschichte*, 57.

³⁴⁴ Cf. Roloff, *Apostelgeschichte*, 57.

degene van Wie dit in het bijzonder en restloos geldt. Dat Jezus deze Messias is, blijkt uit de beantwoording van het profiel uit de Schrift in Zijn levensweg.

De eerste vooronderstelling stuit op de meeste problemen. Het geloof in de lichamelijke opstanding is conform het farizeese jodendom en kan dus op steun van een groot deel van de Joden rekenen. Maar doet Petrus in dit verband recht aan Psalm 16 (in de tekstgestalten van MT en LXX) als hij die betreft op de opstanding van Jezus?

Uit de argumentatie van Petrus is niet met zekerheid af te leiden hoe hij Psalm 16 exact gelezen heeft met betrekking tot de opstanding uit de dood. Op basis van Psalm 16,10 en het gegeven dat David gestorven is, stelt Petrus dat deze tekst niet overeenkomt met Davids biografie. Het sterven en begraven zijn van David is het probleem. Omdat Jezus ook is gestorven en begraven is die gebeurtenis als zodanig niet problematisch, maar de voortduur daarvan. Daaruit valt af te leiden dat Petrus Psalm 16,8-11 opvat als een uitzicht op een bewaring door de dood heen dat een leven na de dood impliceert.

Uit hoofdstuk 4 en 5 is gebleken dat in zowel de tekstgestalte van de MT als LXX niet strikt afgebakend wordt of de bescherming tegen de dood opgevat moet worden als bescherming tegen een ontijdige dood of een bewaring door de dood heen. De teneur is in beide gestalten dat de vertrouwensband met JHWH sterker is dan de dood. In de gemeenschap met JHWH ligt het leven. Het 'eschatologische potentieel' dat in de MT aanwezig is, wordt in de LXX nog duidelijker door een vorm van concretisering waarbij de toekomst in beeld komt.

Wanneer Petrus Psalm 16 op de opstanding (leven na de dood) betreft, blijft hij binnen het thematische speelveld van de psalm. Ook uit de verbindingen met de andere psalmen blijkt dat de dood een bedreigende macht en het leven een gave is die de gunstgenoot van God ten deel valt. In algemene zin zou dit al kunnen 'werken' voor Jezus: Hij stierf en werd begraven, maar als Heilige (getrouwe/gunstgenoot) van God paste alleen het leven bij Hem. Daarom kon Hij niet door de dood gehouden worden. Petrus' gebruik van het woord 'vlees' doet echter vermoeden dat hij een preciezere betekenis in gedachten heeft: Jezus kon als Heilige niet door de dood gehouden worden omdat Zijn ziel in de dood (of het dodenrijk) niet gelaten zou worden, en Zijn vlees geen verderf zou zien. De hele persoon van Jezus kon door de macht van de dood niet gehouden worden. De ziel (of 'leven') kon niet in de invloedssfeer van de dood blijven, en het vlees ('lichaam' of 'tastbaar leven') kon geen prooi worden voor de afbraak die in het graf heerst.

Op deze manier blijft Petrus binnen het 'betekenispotentieel' van Psalm 16 (MT en LXX). Tegelijk is de psalm daardoor niet meer voor meerderlei uitleg vatbaar. Dat is precies wat Petrus nodig heeft om deze alleen nog maar te kunnen betrekken op Jezus die door de dood niet gehouden is en Wiens lichaam geen verderving heeft gezien. Jezus is Degene in wie de vertrouwensuitspraken van Psalm 16 bewaarheid zijn geworden. Als ultieme referent geldt voor Hem de ultieme vervulling.

Methode

In het licht van deze vooronderstellingen kan de methode van Schriftgebruik nader worden omschreven. Vanuit §7.2 is voldoende duidelijk geworden dat Petrus de Schriftplaatsen die in Handelingen 2 een rol spelen door middel van gemeenschappelijke sleutelwoorden met elkaar in verband brengt. Dit is te vergelijken met een van de *middot* van Hillel. Een aantal exegeten wijzen met name naar *gezerah shewa*.³⁴⁵ Bij deze ‘regel’ van interpretatie gaat het om een verbale analogie tussen tekstverzen of tekstgedeeltes waardoor de ene tekst de andere tekst toelicht. In Handelingen 2 gebeurt dit meervoudig. Via het eerste sleutelwoord ‘Heere’ uit het Joëlcitaat wordt een verbinding met Psalm 110 gelegd. De ‘rechterhand’ verbindt Psalm 16 en 110 aan elkaar. Andere verbindingen zijn deels onder het tekstuele oppervlakte van Handelingen 2 verborgen, maar zichtbaar in de tekst van de psalmen zelf. Deze ‘analogie’ is niet alleen verbaal maar ook thematisch en conceptueel. De strekking van de psalmen en de betekenis van de tekstverzen wegen mee.

De toepassing op Jezus heeft een typologische en een profetische lijn. In algemene zin is het portret van Davids omgang met God en zijn hoopvolle belijdenis van God als God des levens passend bij het beeld van David uit het Oude Testament. Tegelijk is de ideale vrome die in de psalm getekend wordt een type waaraan Davids leven maar ten dele voldoet. Als zodanig is er een zuiverdere ‘Heilige’ denkbaar. Voor Lukas is deze algemene typologische duiding van de Psalm tegen de achtergrond van Jezus’ leven in het Evangelie goed denkbaar. In de context van Petrus’ redevoering is dit ook goed mogelijk omdat Hij daar als ‘rechtvaardige’ en door God gerechtvaardigde wordt gepresenteerd. Het type uit de psalm blijkt tegen de achtergrond van de vervulling in Jezus’ leven profetisch te zijn.

Het belangrijkste onderdeel van het Schriftgebruik betreft Psalm 16,10 in Handelingen 2 vers 27 en 31. Wanneer de eschatologische setting van Handelingen 2 meegewogen wordt, valt de citeerformule ‘David zegt van Hem’ in vers 25 op. Dat doet sommige exegeten spreken van een ‘peshet-stijl’ van interpretatie.³⁴⁶ Hoewel er inderdaad gelijkenissen qua stijl zijn, blijft er op een belangrijk punt verschil. De ‘peshet-exegese’ die in Qumran gevonden wordt, geeft doorgaans geen nadere verantwoording. De bevoegde (charismatische) uitleggers kunnen met hun inzicht de teksten direct toepassen op het heden.³⁴⁷ Toch lijkt er door Petrus in Handelingen 2 geen beroep te worden gedaan op uitlegkundige autoriteit (slechts op het getuige-zijn). Daarnaast biedt Petrus juist wel (gedeeltelijk) de redenering en uitleg van de tekst en toepassing op de Messias. In het geheel van de rede blijkt deze christologische

---

³⁴⁵ E.g. Longenecker, *Biblical*, 81; Bock, *Acts*, 123-131.

³⁴⁶ Anderson, *Resurrection*, 209.

³⁴⁷ Cf. voor Qumran: Fishbane, ‘Interpretation’, 360-362; voor het NT: Ellis, ‘Biblical’, 720-724.

uitleg voor de hoorders tevens de sleutel tot het verstaan van het citaat uit Joël. De typering ‘peshere-exegese’ heeft daarom onvoldoende grond. De eschatologische setting en de citeerformule scheppen eerder de spanning van verwachting en vervulling.

Twee andere typering die aan deze spanning recht proberen te doen zijn ‘typologie’ en ‘directe profetie’. Bij ‘directe profetie’ zou Psalm 16,10 als profetie van David over de Messias opgevat moeten worden. Het is onmiskenbaar dat Petrus dit tekstvers als profetisch en onvervuld ziet. Tegelijk ontbreekt een formule waarin ‘vervullen’ of een equivalent gebruikt wordt (zoals Luk. 4,21). Bovendien is in Psalm 16,10 dezelfde ‘ik’ aan het woord als in de rest van de psalm.³⁴⁸ Petrus stelt juist dat de referent niet David maar de Messias is. Dat maakt een (eenvoudige) typering als ‘directe profetie’ problematisch. Een typering als (zuivere) ‘typologie’ past ook niet helemaal. Een type heeft een historische en toekomstige functie en past als zodanig bij de nevenschikking van David en Jezus. Het probleem is echter dat Petrus niet een diepere of nadere vervulling aanwijst in Jezus, maar door middel van een contrast stelt dat Psalm 16,10 niet op David van toepassing is en wel op Jezus.

Typering

Wanneer we recht proberen te doen aan alle gegevens in deze evaluerende schets, ontstaat een gelaagd beeld dat Petrus’ argumentatie en methode inzichtelijk kan maken. Petrus maakt gebruik van (a) twee typologische lijnen waarvan (b) de conceptuele verwantschap inzichtelijk wordt gemaakt door woordverbindingen (*gezerah shewa*) (c) waardoor (vanuit een type) een vertrouwensuitspraak (Ps. 16,10) als profetie wordt getaxeerd.

Door middel van de woordverbindingen wordt in het web van Schriftgegevens het beeld van David en de Davidische dynastie opgeroepen. De onderliggende typologische lijn die wordt opgeroepen door de toespeling op Psalm 132 is die van de eeuwige dynastie van David. Samen met de andere psalmen die betrokken zijn door de woordverbindingen (cf. §7.2) wordt door Petrus nadrukkelijk toegespitst op de (ene) Messias (Hand. 2,30). In nauwe verbinding hiermee wordt Psalm 16 als Davidische psalm vanuit dat licht gelezen. Het beeld van de ideale vrome (koning) is een type dat in algemene zin van toepassing is op Jezus. Deze lijn wordt door Lukas’ weergave van Jezus’ leven en sterven ondersteund. Als zodanig is David een vooruitwijzend type waarvan Jezus de meerdere is.

Wanneer Petrus Psalm 16 toespitst op vers 10 in het verband van vers 8-11 kunnen twee routes gekozen worden. Wanneer Psalm 16,10 opgevat wordt als vertrouwen op een redding van een ontijdige dood (die in ‘open’ taal verwoord wordt), is opnieuw een typologisch verband tussen David en Jezus aan te wijzen. Petrus kiest via het contrast tussen de biografie van David en Jezus echter voor een andere lijn. Psalm 16,10 wordt letterlijk genomen binnen de mogelijkheden die de tekstgestalten

---

³⁴⁸ Litwak, *Echoes*, 176-177.

van LXX en MT bieden. De vertrouwensuitspraak die David deed, is mogelijk als redding van een ontijdige dood niet beschaamd geworden, maar heeft zijn volle potentieel als redding van do(o)d(enrijk) en verderf(plaats) niet bereikt. In uiterste betekenis moet deze uitspraak als belofte opgevat worden wanneer aan de betrouwbaarheid van Gods Woord niet getwijfeld wordt. Zodoende leiden de verbonden typologische lijnen tot een profetie die niet vervuld is in Davids leven, maar wel past op Jezus' leven. Daarom kan Petrus stellen: 'David zegt van Hem'.

Schrift en gebeurtenis

Een laatste element dat van belang is in de hermeneutiek van Petrus is de rol van feiten (in de betekenis van 'algemeen aangenomen of onomstotelijke gebeurtenissen') in verhouding tot de Schriftwoorden. Het is duidelijk dat in Handelingen 2 de gebeurtenissen rondom Jezus (2,22-24) en de Schriften met elkaar in verband worden gebracht. Maar in welke mate beïnvloeden deze componenten elkaar?

Uit de bovenstaande hermeneutische analyse blijkt dat Petrus de Schriften op een integere manier kan gebruiken. Tegelijk vormt de inbreng van de 'feiten' een onderdeel van zijn argumentatie. In Handelingen 2 zorgt allereerst het feit van de uitstorting van de Geest voor een uitleg aan de hand van de Schriften. Als zodanig heeft het gebruik van de Schriften de functie van toelichting. De gebeurtenissen wekken verwarring of spot wanneer er geen toelichting is (2,12-13). Wanneer deze toelichting gegeven wordt, werkt deze idealiter bekering (2,37.41).

Wanneer het verband tussen Psalm 16 en de opstanding van Jezus teruggaat op het onderwijs van Jezus Zelf (§6.5) hebben Petrus en de anderen dit ook 'ontvangen' (cf. 1 Kor. 15,3). In Lukas 24 wordt tweemaal genoemd dat de Schriften en het verstand 'geopend' werden door Jezus (24,32.45) door middel van uitleg (24,27). Deze uitleg komt na de gebeurtenissen. De hoop en verwachting die gekoesterd werd ten aanzien van Jezus heeft globaal te maken met Bijbelse noties maar mist nadere concretisering of komt niet overeen met de ontknoping rond Zijn persoon (cf. 2,25; 24,21). Het beeld dat Lukas-Handelingen schetst is dat de Schriften al 'van Hem' spreken, maar dat hier uitleg ('opening') voor nodig is.³⁴⁹ De Schriften zonder de 'feiten' kunnen op hoofdlijn en -richting worden begrepen maar worden precies duidelijk door de gebeurtenissen rondom Jezus. Zodoende belichten *Scripture* en *event* elkaar wederzijds en kunnen niet zonder elkaar.³⁵⁰ De Schriften wekken hoop; de 'feiten' laten de vervulling zien en stellen de betekenis van de Schriften voor de lezers scherper. Op deze manier hebben de Schriften haar eigen bewijskracht voor de joden die (nog) niet in Jezus geloven en verzekeren ze hen die dat al wel doen.

---

³⁴⁹ Cf. Moessner, 'Two Lords', 215-216.

³⁵⁰ Cf. Fenske, 'Aspekte', 59.

7.5. Conclusie

Op basis van deze gegevens kan de deelvraag van dit hoofdstuk beantwoord worden: *Hoe functioneert Psalm 16 in Handelingen 2?* Dit antwoord bestaat uit vier onderdelen:

Tekst

De tekst van het citaat uit Psalm 16 is identiek aan de tekst van de LXX. In Handelingen 2,31 paraphraseert Petrus Psalm 16,10 en accentueert daar het woord 'vlees' op de plek van 'Heilige'. Tegelijk suggereren de tekstuele verbanden tussen de citaten en toespelingen in het gedeelte dat Lukas/Petrus kennis had van de MT (of verwante *Vorlage*).

Context van eschatologische vervulling

De context van Handelingen 2 staat onder de spanning van verwachting en vervulling (cf. §3.1). De uitstorting van de Geest is het teken van een eschatologische escalatie. Het gegeven daarvan heeft duiding vanuit de Schrift nodig. Petrus trekt vanuit Joël 2 de lijn van de Geest naar de naam van de Heere (κύριος). De identiteit van die κύριος wordt vervolgens door een schets van het leven van Jezus nader bekend gemaakt (Hand. 2,22-24). De eschatologische spanning wordt impliciet verhoogd door de toespeling op Psalm 18 door de 'weeën' of 'banden' van de dood. Het gaat om de ontknoping van het plan van God (dat correleert met de Schriften).

Web van Schriftgegevens

In deze eschatologische context 'weeft' Petrus een web van citaten die onderling verbonden zijn door sleutelwoorden. Deze verbindingen zorgen ervoor dat de psalmen elkaar als het ware aanvullen. Psalm 16 biedt de structuur die verder wordt aangekleed door de andere Psalmen. Daardoor worden de sleutelthema's 'dood', 'Gezalfde', 'Heere' en 'rechterhand' gemarkeerd en ingevuld. In feite wordt de betekenis naar het niveau van de canon van het Oude Testament getild.

Deze Bijbels-theologische sleutelwoorden vormen inhoudelijke bouwstenen voor de argumentatie van Petrus. David, het Davidische verbond en de daaraan verbonden messiasverwachting worden in deze eschatologische context samengenomen in de titel χριστός. Deze Gezalfde wordt geïdentificeerd met de 'Heere' van David uit Psalm 110. Hij zal zitten aan de rechterhand van God. Deze 'Heilige van God' wordt echter bedreigd door de macht van de dood. De psalmen getuigen van een Godsvertrouwen dat Hij niet aan de dood zal worden overgelaten maar zal leven. Petrus vat dit leven op als een leven na de dood. De Messias zal geen prooi zijn die in de klauwen van de dood blijft, en het vlees van de Heilige zal geen verderf zien. Letterlijk opgevat in een

eschatologische context kan dat geen andere betekenis hebben dan dat er een opstanding uit de dood is die het bederf van het lichaam vóór is.

Door middel van een contrast tussen David en Jezus wordt Jezus aangewezen als Degene in Wie deze Schriftwoorden in vervulling gaan. Aangezien dit niet van David gezegd kan worden, is de belofte niet vervuld in zijn eigen leven. Wanneer David echter van de Messias spreekt, blijken deze woorden van toepassing op Jezus. Ook het argument vanuit Psalm 110,1 bevestigt dat: Jezus moest als 'Heere' aan de rechterhand van God een plaats ontvangen. Zodoende worden opstanding en troonsbestijging (hemelvaart) nauw aan elkaar verbonden als rechtvaardiging en verhoging van Jezus.³⁵¹ Dat vormt een samengesteld en onderling verbonden bewijs waaruit blijkt dat Jezus de Messias is, en door David 'Heere' genoemd wordt (Hand. 2,36).

Hermeneutiek

De verwerking van Psalm 16 in Handelingen 2 laat een gelaagd beeld zien. Petrus maakt gebruik van twee typologische lijnen waarvan de conceptuele verwantschap inzichtelijk wordt gemaakt door woordverbindingen (*gezerah shewa*) waardoor (vanuit een type) een vertrouwensuitspraak (Ps. 16,10) als profetie wordt getaxeerd.

Vanuit het web van Schriftgegevens wordt Psalm 16 tegen de achtergrond van Davids biografie en in messiaans licht gelezen. Het beeld van de ideale vrome (koning) is een type dat in algemene zin van toepassing is op Jezus. Psalm 16,10 wordt echter tegen letterlijk genomen (binnen de mogelijkheden van de tekstgestalten van LXX en MT). De vertrouwensuitspraak van David is niet in zijn eigen leven in vervulling gegaan en geldt daarom als belofte voor de Messias. Deze belofte blijkt als profetie in Jezus' opstanding in vervulling te zijn gegaan. De verbonden typologische lijnen wijzen een profetie aan die niet vervuld is in Davids leven, maar wel past op Jezus' leven.

De gebeurtenissen rond Jezus kunnen worden verstaan vanuit de Schriften, en andersom. De Schriften wekken hoop; de 'feiten' laten de vervulling zien en stellen de betekenis van de Schriften voor de lezers scherper. Ze vormen een samengesteld argument van belofte en vervulling.

---

³⁵¹ Cf. Anderson, *Resurrection*, 211.213.

8. Conclusie

Inherent aan de opbouw van dit onderzoek is dat de beantwoording van de hoofdvraag bijna samenvalt met de conclusie van het vorige hoofdstuk. In dit concluderende hoofdstuk zal daarom alleen beknopt een overzicht van de bevindingen worden gegeven dat uitmondt in de formele beantwoording van de hoofdvraag. In een korte reflectie worden suggesties gedaan voor verder onderzoek en de verwerking in het vakgebied van de theologie.

8.1. Samenvattend overzicht

Psalm 16 in de MT en LXX

Psalm 16 is een vertrouwenslied met een duidelijke monotheïstische tendens. Door middel van de motieven ‘de verdeling van het land’, ‘de weg’, ‘Gods nabijheid’ en het contrast tussen ‘leven en dood’ wordt een climax opgebouwd die het leven met God als ‘goed’ markeert tegenover de dienst aan andere goden en de macht van de dood. Het hoopvolle vertrouwen dat de dichter uitspreekt gaat zover dat zelfs de invloedssfeer van de dood (in de gedaante van het graf en verderf) de dichter niet van God kan scheiden.

Vanwege de niet-afgegrensde taal die de psalm gebruikt is de reikwijdte van de bescherming van JHWH niet afgebakend. Hoewel niet is vast te stellen of Psalm 16 het leven na de dood direct op het oog heeft, bieden de woorden die gebruikt worden in de climactische opbouw een opening in die richting. De psalm heeft een nadrukkelijk eschatologisch potentieel.

Een ‘messiaanse’ typering ligt vanuit de psalm zelf niet direct voor de hand. De plek die de psalm in de canonieke eindgestalte van het psalter heeft ontvangen (‘eerste Davidpsalter’ en Ps. 15-24) en de messiaanse lezing van de koninklijke psalmen bieden daarvoor wel de mogelijkheid. Het opschrift ‘van David’ en de term מֶלֶךְ kunnen aan de persoon van David en het concept ‘koning’ gekoppeld worden.

De vertaling van Psalm 16 in de LXX is ten opzichte van de MT te typeren als een woord-voor-woordvertaling. Enkele opvallende vertaalkeuzes behelzen een *verduidelijking* of *concretisering* van wat reeds in de MT aanwezig was. Het vertrouwen wordt geaccentueerd als *hoopvol vertrouwen*. Daarnaast maakt de LXX *onderscheid in het tijdsaspect*: vers 11a blikt terug, terwijl vers 11bc vooruitblijkt. Samen versterken deze twee trekken het eschatologisch potentieel van Psalm 16.

Receptie tot aan het Nieuwe Testament

Vanuit de fragmentarische gegevens die met Psalm 16 in verband gebracht kunnen worden, is een divers beeld ontstaan. De tekst van Psalm 16 lijkt eenduidig te zijn overgeleverd en reflecteert de bekende tekstgestalten van MT en LXX. Met name in de rabbijnse literatuur is een spanning tussen een

historische en eschatologische uitleg merkbaar. Op welke tijd deze tradities teruggaan is niet vast te stellen.

Vanuit de schaarse gegevens in het Nieuwe Testament lijkt Psalm 16 als onderdeel van een web van 'bewijzen' verbonden te zijn met de opstanding. Deze interpretatie gaat mogelijk terug op het onderwijs van Jezus Zelf. De toelichting die nodig is bij de psalm suggereert dat deze interpretatie geen gemeengoed was of dat deze christologische toespitsing (op de persoon van Jezus) uitleg behoefde.

Handelingen 2: context

Handelingen 2 heeft zijn belangrijke plaats in de context van Handelingen als 'strategic opening unit' en in de context van Lukas-Handelingen als kruispunt. Het hoofdstuk dient het onderwijzende en apologetische doel van Handelingen (verzekering van de lezers en verdediging tegenover joodse en romeinse zijde).

Handelingen 2 staat onder de eschatologische spanning van verwachting en vervulling. De context van Handelingen 2 staat onder de spanning van verwachting en vervulling. De uitstorting van de Geest is het teken van een eschatologische escalatie. Het gegeven daarvan heeft duiding vanuit de Schrift nodig.

In Handelingen 2 vormt de redevoering van Petrus het centrum. In deze toespraak wordt Psalm 16 als argument gebruikt in het christologische gedeelte dat uitloopt op de climax in vers 36. Dit citaat uit Psalm 16 staat verbaal en thematisch in verband met het citaat uit Psalm 110 en de toespelingen op Psalm 18, Psalm 132 (2 Samuël 7), Psalm 118 en Psalm 139.

Handelingen 2: hermeneutiek

Deze Schriftgegevens zijn onderling verbonden door sleutelwoorden en vormen een web (met Psalm 16 als basis) dat samen de inhoudelijke bouwstenen voor Petrus' betoog aanlevert. Vanuit het web van Schriftgegevens wordt Psalm 16 tegen de achtergrond van Davids biografie en in messiaans licht gelezen. Het beeld van de ideale vrome (koning) is een type dat in algemene zin van toepassing is op Jezus. Psalm 16,10 wordt letterlijk genomen (binnen de mogelijkheden van de tekstgestalten van LXX en MT). De vertrouwensuitspraak van David is niet in zijn eigen leven in vervulling gegaan en geldt daarom als belofte voor de Messias. Deze belofte blijkt als profetie in Jezus' opstanding in vervulling te zijn gegaan. De verbonden typologische lijnen wijzen een profetie aan die niet is vervuld in Davids leven, maar wel past op Jezus' leven.

Zodoende laat de verwerking van Psalm 16 in Handelingen 2 een gelaagd beeld zien. Petrus maakt gebruik van twee typologische lijnen waarvan de conceptuele verwantschap inzichtelijk wordt gemaakt door woordverbindingen (*gezerah shewa*) waardoor (vanuit een type) een

vertrouwensuitspraak (Ps. 16,10) als profetie wordt getaxeerd. Op deze manier belichten de profetische Schriften de gebeurtenissen rondom Jezus en bewijzen ze dat Hij 'Heere' en 'Christus' is. Het is de eschatologische escalatie die zich in de gebeurtenissen rondom Jezus voltrekt die deze betekenis laat oplichten.

8.2. Beantwoording hoofdvraag

De hoofdvraag die in de inleiding (§1.3) is geformuleerd luidt: *Wat is de functie van Psalm 16 in Handelingen 2?* Op grond van dit onderzoek kan daarop het volgende worden geantwoord:

Psalm 16 functioneert in de eschatologische context van Handelingen 2 als *structurend aanknopingspunt voor een web van Schriftgegevens* (bestaand uit Psalm 110 Psalm 18, Psalm 132 (2 Samuël 7), Psalm 118 en Psalm 139). Deze gegevens roepen samen het beeld van de historische David en de belofte van de Davidische Messias op, in verbinding met de thema's 'dood/dodenrijk', 'rechterhand van God' en 'Heere'. Daardoor functioneert Psalm 16 tevens als *verbinding* tussen het voorgaande citaat uit Joël en Psalm 110 om de identiteit van de Kurios in Handelingen 2,36 te kunnen onthullen: Jezus, Wiens leven geschetst is in 2,22-24.

Psalm 16 wordt specifiek als *argument* aangedragen voor de stelling dat het niet mogelijk was dat Jezus door de dood zou worden gehouden (2,24). Als spil in dit web van onderling verbonden Schriftgegevens wordt de *inhoudelijke bijdrage* van Psalm 16 door dit web nader ingevuld. De psalmen roepen samen Davids biografie en de belofte van de Davidische Messias op. Zo wordt Psalm 16 in messiaans licht geplaatst en wordt de macht van de dood gecontrasteerd met de grotere macht van JHWH. De psalmen gronden de hoop op het leven op God Zelf. Daarom zal de Messias niet in de dood blijven, en wordt Hij als 'Heere' aan de rechterhand van God verhoogd.

Deze inhoudelijke component functioneert vanuit het geheel van Psalm 16 als een *secundaire typologische lijn* in het argument van Petrus. Het beeld van de ideale 'vrome' (koning) is een type dat in algemene zin van toepassing is op Jezus. Deze lijn wordt door Lukas' weergave van Jezus' leven en sterven ondersteund en past bij Petrus' accent op de rechtvaardigheid van Jezus (22-24). Als zodanig is David een vooruitwijzend type waarvan Jezus de meerdere is.

Het primaire gebruik van Psalm 16 is de toespitsing op vers 10 in de eenheid van vers 8-11. Petrus vat Jezus typologisch op als de meerdere (of ultieme) 'vrome' en 'David'. De uitspraak van Psalm 16,10 wordt tegen de achtergrond van dit gecombineerde typologische beeld (ultieme 'vrome-David') letterlijk opgevat. De vertrouwensuitspraak die David deed heeft zijn volle potentieel als redding van do(o)d(enrijk) en verderf(plaats) niet bereikt. In uiterste betekenis moet deze uitspraak als (openstaande) belofte opgevat worden omdat Gods Woord betrouwbaar is. De lichamelijke van de

opstanding wordt door de parafraze van vers 10 in Handelingen 2,31 onderstreept. Door middel van een contrast tussen Davids en Jezus' biografie kan geen andere conclusie volgen dan dat in Jezus' lichamelijke opstanding deze profetie in vervulling is gegaan. Daarom spreekt David profetisch van Messias Jezus.

Dit argument dat op basis van Psalm 16 en het web van citaten is opgebouwd vormt samen met de feitelijke gebeurtenissen rondom Jezus een *samengesteld bewijs* voor Jezus' opstanding als ingrijpen van God dat als rechtvaardiging van Jezus moet worden opgevat. Deze gebeurtenissen zijn in de Schriften voorzeggd; de eschatologische escalatie maakt de vervulling openbaar en wordt openbaar bij het licht van deze Schriften.

De uitleg van Psalm 16 in Handelingen 2 blijft binnen het 'betekenispotentieel' van de psalm. Zowel in de tekstgestalte van de MT als LXX is niet strikt afbakenen of de bescherming tegen de dood opgevat moet worden als 'bescherming tegen een ontijdige dood' of 'bewaring door de dood heen'. De teneur is in beide gestalten dat de vertrouwensband met JHWH sterker is dan de dood. In de gemeenschap met JHWH ligt het leven. Het 'eschatologische potentieel' dat in de MT aanwezig is, wordt in de LXX nog duidelijker door een vorm van concretisering waarbij de toekomst in beeld komt. Petrus stelt: Jezus is Degene in wie de vertrouwensuitspraken van Psalm 16 bewaarheid zijn geworden. Als ultieme referent geldt voor Hem de ultieme vervulling.

8.3. Relevantie

Tot slot volgen hier enkele suggesties voor verder onderzoek en verwerking in het bredere wetenschappelijke veld van de theologie.

De bijdrage van dit onderzoek op het snijvlak van Oud en Nieuw Testament kan allereerst verder doordacht worden in de bredere discussie rondom het Schriftverstaan van het Nieuwe Testament. Daarbij ligt het voor de hand dat het Schriftgebruik tussen Handelingen 2 en 13 preciezer en breder vergeleken wordt. Een vraag die in de context van Lukas-Handelingen gesteld moet worden, is of er bij verschillende thema's (christologie, ecclesiologie, missiologie) en verschillende contexten (Joden, heidenen) op een gelijke wijze gebruik gemaakt wordt van de Schrift.

Tegelijk raakt het debat rond het Schriftverstaan in de apostolische kerk ook de hermeneutiek van de hedendaagse gemeenten. Is dit geheel of tot op zekere hoogte een voorbeeld tot navolging?³⁵² Richard Hays heeft naar aanleiding van 2 Korinthe 3 een hermeneutische leeswijzer gepresenteerd, die nog recent verwerkt is door B. Loonstra.³⁵³ Kunnen wij vandaag de dag *meedenken* in het spoor van

---

³⁵² Cf. Lunde, 'Introduction', 32-35.

³⁵³ Hays, *Echoes*; Loonstra, *Meedenken*.

de auteurs van het Nieuwe Testament? Zo ja, in hoeverre geldt dat en met welke kaders? Zo nee, hoe verhouden wij ons dan tot de Schriftuitleg van de Schrift?³⁵⁴ Deze vragen roepen om een gezamenlijke nadere doordinking vanuit de vakgebieden van het Oude en Nieuwe Testament en de systematische theologie. Daarbij past ons als jongste lezers van de Schrift bescheidenheid en vooral een luisterhouding.

Voor de praktische theologie geldt dezelfde cluster van vragen: Hoe stempelt Handelingen 2 een preek over Psalm 16 (en vice versa)? Kan of mag de prediker bij andere teksten ‘nadoen’ wat Petrus op de pinksterdag deed? Hoe legt de liturg Psalm 16 op de lippen van de gemeente? Zingt de gemeente over en/of met David, over en/of met Christus?

Kerkhistorische aspecten bleven in dit onderzoek buiten beeld. Een nader onderzoek naar de receptiegeschiedenis ná de tijd van het Nieuwe Testament kan licht werpen op de vraag hoe groot de rol van Psalm 16 is in de praktijk van het kerkelijke leven in de vroegere en latere kerkgeschiedenis en of deze in lijn staat met Handelingen 2. Voor deze receptiegeschiedenis van Psalm 16 (en de Schriften in het algemeen) is ook het gesprek met het Joodse volk van belang. ‘Hoe leest gij?’ is een vraag die we elkaar moeten stellen. Dat kan een wederzijdse verrijking opleveren.

---

³⁵⁴ Cf. Longenecker, *Biblical*, 193-198.

Samenvatting

In dit onderzoek staat de functie van het citaat van Psalm 16 in Handelingen 2 centraal.

In hoofdstuk 2 is eerst een inleiding op Handelingen gegeven om de plaats van hoofdstuk 2 in het boek te markeren. Daar wordt geconstateerd dat Handelingen 2 de belangrijke openingsacte van het boek is en tevens een kruispunt in Lukas-Handelingen.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 ingezoomd op Handelingen 2. Daar vormt de redevoering van Petrus het centrum. In deze redevoering wordt Psalm 16 als argument gebruikt in de redenering die uitloopt op de christologische climax van vers 36 dat Jezus 'Heere' en 'Christus' blijkt te zijn. Psalm 16 wordt echter niet op zich gebruikt maar in een 'web' van verbale en thematische verbanden met een citaat uit Psalm 110 en toespelingen op Psalm 18, Psalm 132 (2 Samuël 7), Psalm 118 en Psalm 139.

In hoofdstuk 4 wordt Psalm 16 in de Masoretische Tekst gezien. Psalm 16 is een vertrouwenslied. Het hoopvolle vertrouwen dat de dichter uitspreekt gaat zover dat zelfs de invloedssfeer van de dood (in de gedaante van het graf en verderf) de dichter niet van God kan scheiden. Hoewel niet is vast te stellen of Psalm 16 het leven na de dood direct op het oog heeft, bieden de niet-afgebakende woorden die gebruikt worden in de climactische opbouw een opening in die richting. De psalm heeft daarom een nadrukkelijk 'eschatologisch potentieel'. Een 'messiaanse' lezing is alleen vanuit de plaats in de canon te ondersteunen (Psalm 15-24).

De vertaling van Psalm 16 in de LXX wordt in hoofdstuk 5 vergeleken met de MT. Daaruit blijkt dat de LXX woord-voor-woord vertaalt. Enkele opvallende vertaalkeuzes behelzen een *verduidelijking* of *concretisering* van wat reeds in de MT aanwezig was. Het vertrouwen wordt geaccentueerd als *hoopvol vertrouwen*. Daarnaast maakt de LXX *onderscheid in het tijdsaspect*: vers 11a kijkt terug, terwijl vers 11bc vooruitblijkt. Samen versterken deze twee trekken het eschatologisch potentieel van Psalm 16.

In Hoofdstuk 6 wordt de receptie van Psalm 16 tot aan de tijd van het Nieuwe Testament in beeld gebracht. De tekst van Psalm 16 lijkt eenduidig te zijn overgeleverd en reflecteert de bekende tekstgestalten van MT en LXX. Met name in de rabbijnse literatuur is een spanning tussen een historische en eschatologische uitleg merkbaar. Op welke tijd deze tradities teruggaan is niet vast te stellen.

Met deze gegevens wordt in hoofdstuk 7 de functie van Psalm 16 in Handelingen 2 geanalyseerd. Vanuit het web van Schriftgegevens wordt Psalm 16 tegen de achtergrond van Davids biografie en in messiaans licht gelezen. Het beeld van de ideale vrome (koning) is een type dat in algemene zin van toepassing is op Jezus. Psalm 16,10 wordt letterlijk genomen (binnen de mogelijkheden van de tekstgestalten van LXX en MT). De vertrouwensuitspraak van David is niet in zijn eigen leven in vervulling gegaan en geldt daarom als belofte voor de Messias. Deze belofte blijkt als profetie in Jezus' opstanding in vervulling te zijn gegaan. De verbonden typologische lijnen wijzen een profetie aan die niet is vervuld in Davids leven, maar wel past op Jezus' leven.

Zoende laat de verwerking van Psalm 16 in Handelingen 2 een gelaagd beeld zien. Petrus maakt gebruik van twee typologische lijnen waarvan de conceptuele verwantschap inzichtelijk wordt gemaakt door woordverbindingen (*gezerah shewa*) waardoor (vanuit een type) een vertrouwensuitspraak (Ps. 16,10) als profetie wordt getaxeerd. Op deze manier belichten de profetische Schriften de gebeurtenissen rondom Jezus en bewijzen ze dat Hij 'Heere' en 'Christus' is. De eschatologische escalatie die zich in de gebeurtenissen rondom Jezus voltrekt, laat deze betekenis oplichten.

Afkortingen

ATD	Das Alte Testament Deutsch
BCOT	Baker Commentary on the Old Testament Wisdom and Psalms
BDB	Brown e.a., <i>Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon</i> (Oxford: Clarendon, 1977).
BECNT	Baker Exegetical Commentary on the New Testament
Bib	Biblica
Bsac	Bibliotheca Sacra
bT.	Babylonische Talmud
BZ	Biblische Zeitschrift
BZNW	Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentlichen Wissenschaft
CBQ	Catholic Biblical Quarterly
ECC	Eerdmans Critical Commentary
EDNT	Balz, Horst Robert & Gerhard Schneider (eds.), <i>Exegetical Dictionary of the New Testament</i> , 3 vols. (Grand Rapids: Eerdmans, 1990).
EKK	Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament
FAT	Forschungen zum Alten Testament
Fs.	Festschrift
FOTL	Forms of Old Testament Literature
HALOT	Koehler, Ludwig & Walter Baumgartner, <i>The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament</i> (Leiden: Brill, 2000).
HBS	Herders Biblische Studien
HThKNT	Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament
ICC	International Critical Commentary
JBL	Journal of Biblical Literature
JETS	Journal of the Evangelical Theological Society
JSNTS	Journal for the Study of the New Testament Supplement Series
KEK	Kritisch Exegetisch Kommentar
KEL	Kregel Exegetical Library
LXX	Septuaginta
MT	Masoretische Text
NAC	New American Commentary
NCeBC	New Century Bible Commentary
NEB	Neue Echter Bibel

NICNT	The New International Commentary on the New Testament
NIDNTTE	Silva, Moisés (ed), <i>New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis</i> , 5 vols. (Grand Rapids: Zondervan, 2014).
NIDOTTE	VanGemeren, Willem (ed.), <i>New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis</i> , 5 vols. (Grand Rapids: Zondervan, 1997).
NIGTC	New International Greek Testament Commentary
NIVAC	The NIV Application Commentary
NovTSup	Novum Testamentum Supplements
NTD	Das Neue Testament Deutsch
OTE	Old Testament Essays
PNTC	The Pillar New Testament Commentary
SBOT	Studiebijbel Oude Testament
TDNT	Kittel, Gerhard, <i>Theological Dictionary of the New Testament</i> , ed. Geoffrey W. Bromiley (Grand Rapids: Eerdmans, 1964).
TLOT	Jenni, Ernst & Claus Westermann, <i>Theological Lexicon of the Old Testament</i> (Peabody, Hendrickson, 1997).
TWOT	Harris, R. Laird e.a. (eds.), <i>Theological Wordbook of the Old Testament</i> , 2 vols. (Chicago: Moody, 1980).
ThWAT	Botterweck, G. Johannes & Helmer Ringgren, <i>Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament</i> , 10 vols. (Stuttgart: Kohlhammer, 1970-2016).
VT	Vetus Testamentum
WBC	Word Biblical Commentary
WMANT	Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament
ZAW	Zeitschrift für die alttestamentlichen Wissenschaft
ZECNT	Zondervan Exegetical Commentary on the New Testament

Literatuur

- Aejmelaeus, Anneli, 'Übersetzungstechnik und theologische Interpretation. Zur Methodik der Septuaginta-Forschung', in: E. Zenger (ed.), *Der Septuaginta-Psalter. Sprachliche und theologische Aspekte*, HBS 32 (Freiburg: Herder, 2001), 3-18.
- Anderson A. A., *Psalms (1-72)*, NCeBC (Grand Rapids: Eerdmans, 1972).
- Anderson, Kevin L, "But God Raised Him from the Dead". *The Theology of Jesus' Resurrection in Luke-Acts*, (Eugene: Wipf & Stock, 2007).
- Aune, David E., *New Testament and its Literary Environment*, (Cambridge: James Clarke, 1987).
- Baker, David L., *Two Testaments, One Bible. A Study of the Theological Relationship between the Old and New Testaments* (Leicester: Apollos, 1991²).
- Barrett, C. K., *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of the Apostles*, 2 vols., ICC (Edinburgh: T&T Clark, 2004).
- Barrett, C.K., 'Luke/Acts', in: D.A. Carson & H.G.M. Williamson (eds.), *It is Written: Scripture Citing Scripture. Essays in Honour of Barnabas Lindars* (Cambridge: Cambridge, 1988) 231-244.
- Barth, C., *Die Errettung vom Tode in den individuellen Klage- und Dankliedern des Alten Testaments* (Zollikon: Evangelischer 1947).
- Bauckham, Richard e.a., *Old Testament Pseudepigrapha. More Noncanonical Scriptures*, vol. 1 (Grand Rapids: Eerdmans, 2013).
- Bauckham, Richard, 'Resurrection as Giving Back the Dead,' in: id., *The Fate of the Dead: Studies on the Jewish and Christian Apocalypses*, NovTSup 93 (Leiden: Brill, 1998), 271–75.
- Bauckham, Richard, *The Fate of the Dead. Studies on the Jewish and Christian Apocalypses*, NovTSup 93 (Leiden: Brill, 1998).
- Bayer, Hans F., 'The Preaching of Peter in Acts', in: I. Howard Marshall & David Peterson (eds.), *Witness to the Gospel* (Grand Rapids: Eerdmans 1998).
- Beale, G. K. & D. A. Carson, *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, (Grand Rapids & Nottingham: Baker & Apollos, 2007).
- Beale, G.K., *Handbook on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids: Baker, 2012).
- Berding, Kenneth & Jonathan Lunde (eds.), *Three Views on the New Testament use of the Old Testament* (Grand Rapids: Zondervan 2008).
- Beuken, W.A.M., 'Psalm 16: the Path to Life', *Bijdragen: Tijdschrift voor Philosophie en Theologie* 41 (1980), 368-385.
- Bierberg, *Conserve Me Domine Psalm 16(15)* (Washington: Catholic University of America 1945).
- Blomberg, Craig, *1 Corinthians*, NIVAC (Grand Rapids: Zondervan, 1994).

- Bock, Darrell L., 'Old Testament in Acts', in: Ralph P. Martin en Peter H. Davids, *Dictionary of the later New Testament and its Developments* (Downers Grove: IVP, 1997), 823-826.
- Bock, Darrell L., 'Scripture and the Realisation of Gods Promises' in: I. Howard Marshall & David Peterson (eds.), *Witness to the Gospel* (Grand Rapids: Eerdmans 1998).
- Bock, Darrell L., 'Single Meaning, Multiple Context and Referents', in: Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three Views on the New Testament use of the Old Testament* (Grand Rapids: Zondervan, 2008).
- Bock, Darrell L., *A Theology of Luke and Acts* (Grand Rapids: Zondervan, 2012).
- Bock, Darrell L., *Acts*, BECNT, (Grand Rapids: Baker, 2007).
- Bock, Darrell L., *Proclamation form Prophecy and Pattern*, JSNTS 12 (Sheffield: Sheffield, 1987).
- Boers, H.W., 'Psalm 16 and the Historical Origin of the Christian Faith', *ZNW* 60 (1969), 105-110.
- Bolt, Peter G., 'Mission and Witness', in: I. Howard Marshall & David Peterson (eds.), *Witness to the Gospel* (Grand Rapids: Eerdmans 1998).
- Borgman, Paul, *The Way according to Luke* (Grand Rapids: Eerdmans, 2006).
- Botha, Phil J., 'True Happiness in the Presence of YHWH: The Literary and Theological Context for Understanding Psalm 16', *OTE* 29 (2016), 61-84.
- Bovon, Francois, *Luke the Theologian* (Waco: Baylor, 2006²).
- Bowker, J., 'Speeches in Acts: A Study in Proem and Yelammedenu Form', *NTS* 14 (1967-1968), 96-11.
- Bratcher, Robert G., & William David Reyrburn, *A translator's Handbook on the Book of Psalms*, UBS Handbook Series, (New York: United Bible Societies, 1991).
- Braude, W.G., *Midrash on the Psalms*, 2 vols., (New Haven: Yale 1959)
- Braulik, G. e.a. (eds.), *Biblische Theologie und gesellschaftlicher Wandel*, Fs. N. Lohfink (Freiburg: Herder 1993).
- Briggs, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms*, 2 vols., ICC (Edinburgh, T&T Clark, 1927).
- Bruce, F.F., *The Book of Acts*, NICNT (Grand Rapids: Eerdmans, 1988).
- Carson, D. A. & Douglas J. Moo, *An Introduction to the New Testament* (Grand Rapids: Zondervan, 2005).
- Carson, D. A. & H.G.M. Williamson (eds.), *It is Written: Scripture Citing Scripture. Essays in Honour of Barnabas Lindars* (Cambridge: Cambridge, 1988).
- Carson, D. A. & John D. Woodbridge, *Scripture, Tradition and Interpretation* (Leicester: IVP, 1986).
- Charles, Robert Henry (ed.), *Pseudepigrapha of the Old Testament*, (Oxford: Clarendon Press, 1913).
- Charlesworth, James H., 'Baruch, Book of 2', in: Freedman, David Noel (ed.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, 6 vols. (New York: Doubleday, 1992), 1:620.

- Clarke, W. K. L, 'The Use of the Septuagint in Acts', in: F. J. F. Jackson and K. Lake (eds.), *The Beginnings of Christianity part 1: The Acts of the Apostles*, 5 vols., (London: Macmillan, 1920-1933) 2:66–105.
- Conzelmann, Hans, *Acts of the Apostles*, Hermeneia (Philadelphia: Fortress, 1987).
- Cornu, Hilary le & Joseph Shulam, *A Commentary on the Jewish Roots of Acts*, 2 vols. (Jeruzalem: Netiyah Bible Instruction Ministry, 2003).
- Craigie, P. C., *Psalms 1-50*, WBC (Nashville: Nelson 2004²).
- Curtis, Edward L., 'An Interpretation: Psalm 16:8-11', *The Biblical World* 24 (1904), 112-116.
- Dahood, Mitchell, *Psalms*, 2 vols., Anchor Bible Commentary (New York: Doubleday, 1966-1974).
- DeSilva, David A., *An Introduction to the New Testament. Contexts, Methods and Ministry Formation* (Downers Grove: IVP, 2004).
- Dillard, Raymond B., & Tremper Longman, *An Introduction to the Old Testament* (Grand Rapids: Zondervan, 2007²).
- Doble, P., 'The Psalms in Luke-Acts', in: S. Moyise, & M. J. J. Menken (eds.), *The Psalms in the New Testament* (London: T&T Clark, 2004), 83-117.
- Doeve, J.W., *Jewish Hermeneutics in the Synoptic Gospels and Acts* (Assen: Van Gorcum, 1954).
- Driver, S.R., 'The Method of Studying the Psalter: Psalm XVI', *Expositor* 10 (1910), 26-37.
- Dupont, J., 'Un Peuple d'entre les Nations (Actes 15.14)', *NTS* 31 (1985), 321-335.
- Dupont, J., *The Salvation of the Gentiles. Essays on the Acts of the Apostles* (New York; Paulist, 1979).
- Eck, J. van, *Handelingen. De wereld in het geding*, CNT³ (Kampen: Kok, 2011).
- Ellis, E.E., 'Biblical Interpretation in the New Testament Church' in: M.J. Mulder (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity* (Assen: Van Gorcum, 1989).
- Epstein, I. (ed.), *The Babylonian Talmud*, 18 vols. (Londen: Soncino 1961).
- Fay, Ron C., 'The Narrative Function of the Temple in Luke-Acts', *Trinity Journal* 27/2 (2006), 255-270.
- Fee, Gordon D., *The First Epistle to the Corinthians*, NICNT (Grand Rapids:Eerdmans, 1987).
- Feinberg, John S. & Paul D. Feinberg, *Tradition and Testament*, Fs. Charles Lee Feinberg (Chicago: Moody, 1981).
- Fenske, Wolfgang, 'Aspekte biblischer Theologie dargestellt an der Verwendung von Ps 16 in Apostelgeschichte 2 und 13', *Bib* 83 (2002), 54-70.
- Fishbane, Michael, 'Use, Authority and Interpretation of Mikra in Qumran' in: M.J. Mulder (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity* (Assen: Van Gorcum, 1989).
- Fitzmyer, J.A., 'David, Being Therefore a Prophet (Acts 2:30)', *CBQ* 34 (1972), 332-339.

- Fitzmyer, J.A., 'The Use of the Old Testament in Luke-Acts', in: id. *To Advance the Gospel: New Testament Studies* (Grand Rapids: Eerdmans 1998²), 295-313.
- Fitzmyer, J.A., *The Acts of the Apostles*, Anchor Bible Commentary (New York: Doubleday, 1998).
- Fitzmyer, J.A., *To Advance the Gospel. New Testament Studies* (Grand Rapids: Eerdmans 1998²).
- Fokkelman, J.P., *Major Poems of the Hebrew Bible 3. The Remaining 65 Psalms*, (Assen: Van Gorcum, 2003).
- Freedman, David Noel (ed.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, 6 vols. (New York: Doubleday, 1992).
- Garland, David E., *Luke*, ZECNT (Grand Rapids: Zondervan, 2012).
- Gempf, Conrad, 'Public Speaking and Published Accounts', in: Bruce W. Winter & Andrew D. Clarke, *The Book of Acts in its First Century Setting 1. Ancient Literary Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993).
- Gerstenberger, E., *Psalms*, 2 vols., FOTL (Grand Rapids: Eerdmans, 1988).
- Goldingay, John, *Psalms*, 3 vols., BCOT (Grand Rapids: Baker, 2006).
- Goppelt, Leonhard, *Typos. Die typologische Deutung des Alten Testaments im Neuen* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973).
- Grelot, Pierre, *Le mystère du Christ dans les Psaumes* (Parijs: Desclée 1998).
- Groenewald, A., 'Psalm 16 and Acts - Part I', *O TE* 21 (2008), 89-109.
- Groenewald, A., 'Psalm 16 and Acts - Part II', *O TE* 21 (2008), 345-357.
- Gzella, Holger, *Lebenszeit und Ewigkeit. Studien zur Eschatologie und Anthropologie des Septuaginta-Psalms* (Berlijn: Philo, 2002).
- Hagner, Donald A., 'The Old Testament in the New Testament', in: Samuël J. Schultz, & Morris A. Inch (eds.), *Interpreting the Word of God*, Fs. Steven Barabas (Chicago: Moody, 1976), 78-104.
- Hahn, F. e.a. (eds.), *Zion – Ort der Begegnung*. Fs. L. Klein (Bodenheim: Athenäum 1993).
- Hansen, G. Walter, 'The Preaching and Defence of Paul', in: I. Howard Marshall & David Peterson (eds.), *Witness to the Gospel* (Grand Rapids: Eerdmans 1998).
- Hanson, A.T., *The Living Utterances of God. The New Testament Exegesis of the Old* (London: Darton, Longman & Todd, 1983).
- Harriman, K.R., "'For David Said Concerning Him": Foundations of Hope in Psalm 16 and Acts 2', *Journal of Theological Interpretation* 11 (2017), 239-257.
- Hays, Richard B., *Echoes of Scripture in the Letters of Paul* (New Haven: Yale, 1989).
- Helyer, Larry R., *Exploring Jewish Literature of the Second Temple Period* (Downers Grove: IVP, 2004).
- Hemer, Colin J., *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, ed. Conrad H. Gempf (Winona Lake: Eisenbrauns, 1990).
- Hengel, M. & A. M. Schwemer (eds.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1994).

- Herrick, Greg, 'The Use of Psalm 16,8-11 in Acts 2,25-28', Bible.org 2000, <https://bible.org/article/use-psalm-168-11-acts-225-28> [6 oktober 2018].
- Hofman, T.M., *Doorgeven of opgeven? De opstandingsboodschap van 1 Korintiërs 15*, Apeldoornse Studies 38 (Apeldoorn: TUA, 1998).
- Holladay, Carl R., *Acts. A Commentary*, NTL (Louisville: Westminster John Knox, 2016).
- Holtz, T., *Untersuchungen über die alttestamentlichen Zitate bei Lukas*, (Berlijn: Akademie, 1968).
- Hossfeld, F.-L. & E. Zenger, "'Wer darf hinaufziehen zum Berg JHWHs?": Zur Redaktionsgeschichte und Theologie der Psalmengruppe 15-24', in: G. Braulik e.a. (eds.), *Biblische Theologie und gesellschaftlicher Wandel*, Fs. N. Lohfink (Freiburg: Herder 1993), 166-182.
- Hossfeld, F.-L., 'Die Metaphorisierung der Beziehung Israels zum Land im Frühjudentum und im Christentum', in: F. Hahn e.a. (eds.), *Zion – Ort der Begegnung*. Fs. L. Klein (Bodenheim: Athenäum 1993), 19-33.
- Hossfeld, F.-L., & E. Zenger, *Die Psalmen 1. Psalm 1-50*, NEB (Würzburg: Echter, 1993).
- Jackson, F. J. F. and K. Lake (eds.), *The Beginnings of Christianity part 1: The Acts of the Apostles*, 5 vols., (London: Macmillan, 1920-1933).
- Jervell, Jacob, *Die Apostelgeschichte*, 360. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998).
- Jervell, Jacob, *The Theology of the Acts of the Apostles* (Cambridge: Cambridge 2000).
- Jobes Karen H., & Moisés Silva, *Invitation tot he Septuagint* (Grand Rapids: Baker, 2015²).
- Johnson, Elliott E., *Expository Hermeneutics. An Introduction* (Grand Rapids: Zondervan, 1990).
- Johnson, Luke Timothy, *The Acts of the Apostles*, Sacra Pagina (Collegeville: Liturgical, 1992).
- Johnson, Luke Timothy, *The Writings of the New Testament. An Interpretation* (Minneapolis: Fortress, 2002²).
- Johnston, P. S., "'Left in hell"? Psalm 16, Sheol and the Holy One', in: P.E. Satterthwaite e.a. (eds.), *The Lord's anointed. Interpretation of Old Testament Messianic Texts* (Grand Rapids: Baker, 1995), 213-222.
- Juel, Donald, 'Social Dimensions of Exegesis: The Use of Psalm 16 in Acts 2', *CBQ* 43 (1981), 543-556.
- Kaiser, Walter C., 'Single Meaning, Unified Referents', in: Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three Views on the New Testament use of the Old Testament* (Grand Rapids: Zondervan 2008).
- Kaiser, Walter C., 'The Promise to David in Psalm 16', *JETS* 23 (1980): 219-229.
- Kautsch, E., *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. A.E. Cowley (Oxford: Clarendon 1910).
- Keener, Craig S., *Acts: An Exegetical Commentary*, 4 vols. (Grand Rapids: Baker, 2012–2015).
- Keil, Carl Friedrich & Franz Delitzsch, *Commentary on the Old Testament*, 5 vols. (Peabody: Hendrickson, 1996).
- Kilgallen, J.J., 'The Use of Psalm 16: 8-11 in Peter's Pentecost Speech', *Expository Times* 113 (2001-2002), 47-50.

- Kinzer, Mark S., 'Zionism in Luke-Acts: Do the People of Israel and the Land of Israel Persist as Abiding Concerns in Luke's Two Volumes?', in: Gerald R. McDermott (ed.), *The New Christian Zionism. Fresh Perspectives on Israel & the Land* (Downers Grove: IVP, 2016), 141-166.
- Koet, B.J., *Five Studies on Interpretation of Scripture in Luke-Acts* (Leuven: Peeters, 1989).
- Konkel, August, 'The Apostolic Preaching of the Resurrection', *Didaskalia* 2 (1990), 12-22.
- Kraus, Hans-Joachim, *Psalmen 1. Psalmen 1-59*, (Neukirchen: Neukirchener, 1978⁵).
- Kraus, Wolfgang & Martin Karrer, *Septuaginta Deutsch*, 2 vols. (Stuttgart: Deutsches Bibelgesellschaft 2011).
- Larkin, William J., 'The Recovery of Luke-Acts as "Grand Narrative" for the Church's Evangelistic and Edification Tasks in a Postmodern Age', *JETS* 43/3 (2000), 405-415.
- Lenski, R.C.H., *The Interpretation of the Acts of the Apostles* (Minneapolis: Augsburg, 1934).
- Liefeld, Walter L, *Interpreting the Book of Acts* (Grand Rapids: Baker, 1995).
- Liess, K., *Der Wege des Lebens. Psalm 16 und das Lebens- und Todesverständnis der Individualpsalmen*, FAT 2/45 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2004).
- Lightfoot, John, *A Commentary on the New Testament from the Talmud and Hebraica 4. Acts-1 Corinthians*, (Bellingham: Logos, 2010).
- Lindars, Barnabas, *New Testament Apologetic. The Doctrinal Significance of the Old Testament Quotations* (Londen: SCM, 1961).
- Lindblom, J., 'Erwägungen zu Psalm XVI', *VT* 24 (1974), 187-195.
- Litwak, K.D., *Echoes of Scripture in Luke-Acts. Telling the History of God's People Intertextually*, JSNTS282(Londen: T&T Clark, 2005).
- Longenecker, Richard N., *Biblical Exegesis in the Apostolic Period* (Grand Rapids: Eerdmans, 1999²).
- Löning, K., 'Die Funktion des Psalters im Neuen Testament', in: E. Zenger (ed.), *Der Psalter in Judentum und Christentum*, HBS 18 (Freiburg: Herder, 1998).
- Loonstra, B., *Meedenken met Paulus. Letter en Geest in de bezinning op vrouw en ambt* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2018).
- Maddox, Robert, *The Purpose of Luke-Acts* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982).
- Marguerat, Daniel, *Les Actes Des Apôtres*, 2 vols, Commentaire du Nouveau Testament (Geneve: Labor et Fides, 2007).
- Marshall, I. Howard & David Peterson (eds.), *Witness to the Gospel* (Grand Rapids: Eerdmans 1998).
- Marshall, I. Howard, 'Acts and the "Former Treatise"', in: Bruce W. Winter & Andrew D. Clarke, *The Book of Acts in its First Century Setting 1. Ancient Literary Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 163-182;
- Marshall, I. Howard, 'Acts', in: G.K. Beale & D. A. Carson, *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, (Grand Rapids & Nottingham: Baker & Apollos, 2007), 513-606.

- Marshall, I. Howard, *The Gospel of Luke: A Commentary on the Greek Text*, NIGTC (Exeter: Paternoster, 1978).
- Martin Ralph P. & Peter H. Davids, *Dictionary of the later New Testament and its developments* (Downers Grove: IVP, 1997).
- McDermott, Gerald R. (ed.), *The New Christian Zionism. Fresh Perspectives on Israel & the Land* (Downers Grove: IVP, 2016).
- McKinley, 'Psalms 16, 22, and 110. Historically interpreted as referring to Jesus', *Perichoresis* 10 (2012), 207-221.
- Millard, M., *Die Komposition des Psalters. Ein formgeschichtlicher Ansatz*, (Tübingen: Mohr Siebeck, 1994).
- Moessner, David P., 'Two Lords "at the Right Hand?" The Psalms and an Intertextual Reading of Peter's Pentecost Speech (Acts 2:14-36)' in: Richard P. Thompson & Thomas E. Phillips (eds.), *Literary Studies in Luke-Acts*, Fs. Joseph Tyson, (Macon: Mercer, 1998), 215-232.
- Moessner, David P., *Luke the Historian of Israel's Legacy, Theologian of Israel's 'Christ'. A New Reading of the 'Gospel Acts' of Luke* (Berlijn: De Gruyter, 2016).
- Moo, Douglas J., 'The Problem of Sensus Plenior and Biblical Interpretation', in: D.A. Carson & John D. Woodbridge, *Scripture, Tradition and Interpretation* (Leicester: IVP, 1986), 177-211.
- Moyise, S. & M. J. J. Menken (eds.), *The Psalms in the New Testament* (London: T&T Clark, 2004).
- Moyise, S., *The Old Testament in the New: An Introduction*, (London: Continuum, 2001).
- Mroczek, Eva, "'David did not ascent into the Heavens" (Acts 2:34): Early Jewish Ascent Traditions and the Myth of Exegesis in the New Testament', *Judaïsme Ancien* 3 (2015), 219-252.
- Mulder M.J. (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity* (Assen: Van Gorcum, 1989).
- Mulder, M.C., *Israël in Romeinen 10. Een intertextuele en theologische analyse van de oudtestamentische citaten in Romeinen 9:30-10:21* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011).
- Murphy, Roland, 'Saḥat in the Qumran Literature', *Bib* 39 (1958).
- Noordzij, M., *De achtenzestigste en de zestiende Psalm* (Kampen: Kok, 1900).
- Pao, David W., *Acts and the Isaianic New Exodus* (Grand Rapids: Baker, 2002).
- Parsons Mikeal C. & Culy, Martin M., *Acts. A Handbook on the Greek Text*, (Waco: Baylor, 2003).
- Parsons, Mikael C. & Richard I. Pervo, *Rethinking the Unity of Luke and Acts* (Minneapolis: Fortress 1993).
- Parsons, Mikeal C., 'The Place of Jerusalem on the Lukan Landscape. An Exercise in Symbolic Carthography', in: Richard P. Thompson, & Thomas E. Philips, *Literary Studies in Luke-Acts*, Fs. Joseph B. Tyson (Macon: Mercer, 1998), 155-171.
- Parsons, Mikeal C., *Acts, Paideia* (Grand Rapids: Baker, 2008).

- Paul e.a., *Bijbelcommentaar Ezra-Job*, SBOT (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2009).
- Paul e.a., *Bijbelcommentaar Psalmen I*, SBOT (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2010).
- Peels, H.G.L., “‘Hoe leest gij?’ Een lectio christiana van het Oude Testament’, *Theologia Reformata* 52/3 (2009), 236-259.
- Peels, H.G.L., ‘Sanctorum Communio vel Idolorum Repudiatio. A Reconsideration of Psalm 16,3’, *ZAW* 112 (2000), 239-251.
- Pervo, Richard I., *Acts: A Commentary on the Book of Acts*, Hermeneia (Minneapolis: Fortress, 2009).
- Pesch, R., *Die Apostelgeschichte*, 2 vols., EKK (Zürich: Benzinger, 1986).
- Peterson, David G., *The Acts of the Apostles*. PNTC (Grand Rapids: Eerdmans, 2009).
- Ploeg, J.P.M. van der, *Psalmen 1. (Psalm 1-44)*, Boodschap van het Oude Testament (Roermond: Romen, 1973).
- Polhill, John B., *Acts*, NAC (Nashville: Broadman & Holman, 1992).
- Porter, S.E. & C.D. Stanley (eds.), *As it is Written. Studying Paul’s Use of Scripture* (Atlanta: Society of Biblical Literature 2008).
- Porter, S.E., ‘Allusions and Echoes’, in: id. & C.D. Stanley (eds.), *As it is Written. Studying Paul’s Use of Scripture* (Atlanta: Society of Biblical Literature 2008).
- Rad, Gerhard von, *Theologie des Alten Testaments*, Vol. 1, (München: Kaiser 1982⁸).
- Rese, Martin, *Alttestamentliche Motive in der Christologie des Lukas*, (Gütersloh: Gütersloher, 1969).
- Ridderbos, H.N., ‘De Redevoeringen van Petrus in de Handelingen der Apostelen’, in: id., *Het Woord, het Rijk en onze verlegenheid* (Kampen: Kok, 1968), 9-36.
- Ridderbos, J., *Psalmen 1. Psalm 1-41*, Commentaar op het Oude Testament (Kampen: Kok, 1955).
- Ridderbos, N.H., *Psalmen 1. Psalm 1-41*, Korte Verklaring (Kampen: Kok, 1962).
- Roloff, Jürgen, *Die Apostelgeschichte*, NTD (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981).
- Ross, Allen P., *A Commentary on the Psalms 1. (1-41)*, KEL (Grand Rapids: Kregel, 2011).
- Rusam, Dietrich, *Das Alte Testament bei Lukas*, BZNW 112 (Berlijn: De Gruyter, 2003).
- Sargent, Benjamin, *David being a Prophet. The Contingency of Scripture upon History in the New Testament* (Berlijn: De Gruyter, 2014).
- Satterthwaite, P.E. e.a. (eds.), *The Lord’s anointed. Interpretation of Old Testament Messianic Texts* (Grand Rapids: Baker, 1995).
- Schaper, J., ‘Der Septuaginta-Psalter als Dokument jüdischer Eschatologie’, in: M. Hengel & A. M. Schwemer (eds.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* (Tübingen: Mohr Siebeck 1994), 38-61.
- Schaper, J., ‘Der Septuaginta-Psalter. Interpretation, Aktualisierung und liturgische Verwendung der biblischen Psalmen in hellenistischen Judentum’, in: E. Zenger (ed.), *Der Psalter in Judentum und Christentum*, HBS 18 (Freiburg: Herder, 1998), 165-183.

- Schaper, J., *Eschatology in the Greek Psalter*, WUNT 2 76 (Tübingen: Mohr 1995).
- Schmidt, Hans, *Die Psalmen*, Handbuch zum Alten Testament (Tübingen: Mohr, 1934).
- Schmitt, Armin, 'Ps. 16, 8-11 als Zeugnis der Auferstehung in der Apg', *BZ* 17 (1973), 229-248.
- Schnabel, Eckhard J., *Acts*, ZECNT (Grand Rapids: Zondervan, 2012).
- Schneider, Gerhard, *Die Apostelgeschichte*, 2 vols., HThKNT (Freiburg: Herder, 1980-1982).
- Schultz, Samuel J. & Morris A. Inch (eds.), *Interpreting the Word of God*, Fs. Steven Barabas (Chicago: Moody, 1976).
- Soards, Marion L., *The Speeches in Acts* (Louisville: Westminster/John Knox 1994).
- Spencer, Patrick E., 'The Unity of Luke-Acts: A four-Bolted Hermeneutical Hinge', *Currents in Biblical Research* 5 (2007), 341-366.
- Stec, David M. (ed.), *The Targum of Psalms*, (Londen: T&T Clark, 2004).
- Steyn, G.J., *Septuagint Quotations in the Context of the Petrine and Pauline Speeches of the Acta Apostolorum* (Kampen: Kok-Pharos, 1993).
- Strauss, Mark L., *The Davidic Messiah in Luke-Acts. The Promise and its Fulfillment in Lukan Christology*, JSNTS 110 (Sheffield: Sheffield, 1995).
- Tannehil, Robert C., *The Narrative Unity of Luke-Acts: A Literary Interpretation*, 2 vols. (Philadelphia: Fortress, 1986-1990)
- Terrien, Samuel, *The Psalms. Strophic Structure and Theological Commentary*, ECC (Grand Rapids: Eerdmans, 2003).
- Thiselton, Anthony C., *The First Epistle to the Corinthians. A Commentary on the Greek Text*, NIGTC (Grand Rapids: Eerdmans, 2000).
- Thompson, Richard P. & Thomas E. Phillips (eds.), *Literary Studies in Luke-Acts*, Fs. Joseph Tyson, (Macon: Mercer, 1998).
- Thucydides, *Thucydides Translated into English*, Vol. 1, Ed. Benjamin Jowett (Medford: Clarendon, 1881) [ΙΣΤΟΡΙΑΙ].
- Trull, Gregory V., 'An Exegesis of Psalm 16: 10', *BSac* 161 (2004): 304-321.
- Trull, Gregory V., 'Peter's Interpretation of Psalm 16:8-11 in Acts 2:25-32', *BSac* 161 (2004): 432-448.
- Trull, Gregory V., 'Views on Peter's Use of Psalm 16:8-11 in Acts 2: 25-32', *BSac* 161 (2004), 194-204.
- Uchelen, N.A. van, *Psalmen. Deel I (1-40)*, De Prediking van het Oude Testament (Nijkerk: Callenbach 1979).
- Walkte, Bruce K., 'Psalms', in: *NIDOTTE*, 4:1100-1115.
- Waltke, Bruce K. & James M. Houston, *The Psalms as Christian Worship. A Historical Commentary*, (Grand Rapids: Eerdmans, 2010).
- Waltke, Bruce K., 'A Canonical Approach to the Psalms', in: John S. Feinberg, & Paul D. Feinberg, *Tradition and Testament*, Fs. Charles Lee Feinberg (Chicago: Moody, 1981), 3-18.

- Waltke, Bruce K., *An Old Testament Theology: An Exegetical, Canonical, and Thematic Approach*, (Grand Rapids: Zondervan, 2007).
- Weiser, Arthur, *Die Psalmen*, ATD (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966⁷)
- Weren, W.J.C., 'De macht van de dood en de kracht van God: Enkele Bijbelse perspectieven', *HTS Theologische Studies/Theological Studies* 68 (2012), 49-57.
- Wilkens, Ulrich, *Die Missionsreden der Apostelgeschichte*, WMANT 5 (Neukirchen: Neukirchener, 1961).
- Winter, Bruce W. & Andrew D. Clarke, *The Book of Acts in its First Century Setting 1. Ancient Literary Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993).
- Witherington, B., 'Editor's Addendum,' in: id., *History, Literature, and Society in the Book of Acts* (Oxford: Oxford, 1996), 23-32.
- Witherington, B., *History, Literature, and Society in the Book of Acts* (Oxford: Oxford, 1996).
- Witherington, B., *The Acts of the Apostles: A Socio-Rhetorical Commentary*, (Grand Rapids: Eerdmans, 1998).
- Wright, N.T., *The Resurrection of the Son of God*, Christian Origins and the Question of God 3 (Minneapolis: Fortress, 2003).
- Zenger e.a., E., *Einleitung in das Alte Testament* (Stuttgart: Kohlhammer, 2012).
- Zenger, E. (ed.), *Der Psalter in Judentum und Christentum*, HBS 18 (Freiburg: Herder, 1998).
- Zenger, E., (ed.), *Der Septuaginta-Psalter. Sprachliche und theologische Aspekte*, HBS 32 (Freiburg: Herder, 2001).
- Zenger, E., 'Der Psalter als Buch. Beobachtungen zu seiner Entstehung, Komposition und Funktion', in: id. (ed.), *Der Psalter in Judentum und Christentum*, HBS 18 (Freiburg: Herder, 1998), 1-57.
- Zenger, E., *Psalmen. Auslegungen in zwei Bänden*, 2 vols. (Freiburg: Herder, 2011).